

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН
Ч. АЙТМАТОВ атындагы ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

**Б.Н. ЕЛЬЦИН атындагы КЫРГЫЗ-РОССИЯ
СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д 10.17.547

Кол жазма укугунда
УДК 811.111(575.2) (043.3)

Кенан Йылдырым

**«Тагдыр» жана «Kader» концепттерин репрезентациялоонун вербалдык
каражаттары
(орус жана түрк тилдеринин материалында)**

Адистиги: 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил
илими

филология илимдеринин кандидаты илимий даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

авторефераты

Бишкек - 2017

Диссертациялык иш Кусейин Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин жалпы жана орус тил илими кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи:

филология илимдеринин доктору, доцент
Камбаралиева Уулкан Жолдошбековна

Расмий оппоненттер:

филология илимдеринин доктору, доцент
Атакулова Мерим Абдыкеримовна
филология илимдеринин кандидаты, доцент
Темиркулова Ыкыбал Акимбаевна

Жетектөөчү мекеме:

К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл
мамлекеттик университетинин орус тили
жана чет тилдер кафедралары, дареги:
7222000 Каракол ш., Абдрахманов көч., 27

Диссертациялык иш 2017 жылдын 29-майында саат 10.00 дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун, Ош мамлекеттик университетинин, Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин алдындагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) илимий даражасын изденип алуу үчүн уюштурулган Д 10.17.547 (<http://dc-aytmатов-ilim.tk>) Диссертациялык кеңештин отурумунда корголот. Дареги: Бишкек ш., Чүй проспекти, 265а.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук китепканасынан, ошондой эле Ош мамлекеттик университетинин Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин илимий китепканаларынан таанышууга болот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265а; 723500, Ош ш., Ленин көчөсү, 331; 720000, Бишкек ш., Киев көчөсү, 44.

Автореферат 2017- жылдын «28» апрелинде жөнөтүлдү”

Диссертациялык кеңештин
илимий катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Конурбаева Р.Э.

Иштин жалпы мүнөздөмөсү

Белгилүү болгондой, тил көп жылдардан бери жалаң гана «өзү үчүн жана өзүнүн ичинде» изилденбестен, дүйнөлүк тил илиминде тилдик кубулуштарды адамдын позициясынан анализдөө тенденциясы орун алууда. Антропоориентирдик багыттагы, же антропоцентризм аталышын алган мындай өңүт, ХХI кылымдын бардык лингвистикалык изилдөөлөрүнүн негиз салуучу принциби болуп калды. Азыркы мезгилде адам ишмердүүлүгүнүн бардык чөйрөсүндө глобалдуу өзгөрүүлөр болуп жатат, алардын масштабы аң-сезимдин терең, когнитивдик деңгээли менен гана бааланышы мүмкүн. Ушул позициядан менталдык жактан маанилүү болгон маалыматтарды изилдөө артыкча актуалдуулукка ээ болууда. «Тагдыр» жана «Kader» концепттеринин өзгөчөлүгү, алар бир эле убакта илимий концепциялардын кеңири диапазонун чагылдыруу менен жеке бир инсанга жана бүтүндөй коомчулукка тиешелүү болуп саналат. Биздин изилдөөбүздүн темасын тандообуз ушундан улам түшүндүрүлөт.

Диссертациялык иштин **актуалдуулугу**: түрк тилиндеги «Kader»-«Тагдыр» концептинкомплексүү лингвокогнитивдик, ошондой эле салыштырма изилдөөнүн жоктугу, ушул концептти статикада жана динамикада кароодо ар түрдүү методдорду колдонуу мүмкүнчүлүгү, бул концепттин илимдин ар кандай тармактарындагы ролу, ошондой эле «тагдыр» сөзүнүн адамзаттын көптөгөн маданияттарынын негизги сөздөрүнүн бири болуп саналаары менен жана анын мазмунунан убакыттын таасирлеринин изин табууга мүмкүн болгондугу менен аныкталат.

Биздин изилдөөбүздүн **предмети** – орус тилиндеги «Судьба» («Тагдыр») жана түрк тилиндеги «Kader» концепттери мазмун, түзүлүш жана функция-кызмат аткаруу аспектилеринде, **объектиси** -«Тагдыр» жана «Kader» концепттеринин орус жана түрк лингвомаданий мейкиндигиндеги тилдик репрезентациясы.

Теманын илимий программалар менен байланышы. Иш демилгелүү болуп саналат.

Изилдөөбүздүн **максаты**- «Тагдыр» жана «Kader» концепттеринин вербалдык репрезентациясын сыпаттоо жана алардын когнитивдик-маанилик негизин көрсөтүү.

Коюлган максатка ылайык төмөнкүдөй конкреттүү **милдеттер** белгиленди: 1) изилдөөнүн теориялык базасын аныктоо; 2) орус жана түрк тилдериндеги «Тагдыр» жана «Kader» концепттеринин вербалдык каражаттар-репрезентанттарын табуу; 3) «Тагдыр» жана «Kader» лексемаларынын мазмунун түзгөн белгилерди табуу максатында семантикалык түзүлүшүн кароо жана «Тагдыр» жана «Kader» концепттеринин аймактык түзүлүшүн негиздөө; 4) «Тагдыр» жана «Kader» концепттеринин ядросун жана перифериясын түзгөн каражаттарды экспликациялоо жана бул концепттердин түзүлүшүн графикалык жактан көрсөтүү; 5) «Тагдыр» жана «Kader» концепттеринин контексте кызмат кылуу жана вербалдашуу өзгөчөлүгүн кароо жана анализдөө; 6) орус жана түрк элдеринин тилдик аң-сезиминде «Тагдыр» жана «Kader» концепттеринин кызмат кылуу өзгөчөлүктөрүн табуу үчүн ассоциативдик эксперимент жүргүзүү жана алардын натыйжасын интерпретациялоо.

Биздин изилдөөбүздүн **илимий жаңылыгын** төмөнкү жыйынтыктар аныктайт: 1) биринчи жолу салыштырма жана лингвокогнитивдик аспектилерде «Тагдыр» жана «Kader» концепттеринин вербалдашуу жолдору каралды; 2) түрк тил илиминде биринчи жолу «Kader» концепти негизги концепт катары системалуу семантика-когнитивдик анализге алынды; 3) «Тагдыр» жана «Kader» концепттеринин лингвомаданий өзгөчөлүгүн эске алуу менен алардын ар кандай деңгээлдеги бардык вербалдык каражаттарына комплексүү анализ жүргүзүлдү; 4) ар кандай системадагы тилдерде «Тагдыр» жана «Kader» концепттеринин мазмунун түзүүчү когнитивдик белгилердин көптүгү эксперименттер

аркылуу табылды; 5) ар кандай системадагы тилдерде тагдыр түшүнүгүн концепттештирүүнүн негизги багыттары аныкталды.

Иштин **практикалык мааниситөмөнкү** багыттарда колдонуу мүмкүндүгү менен аныкталат: 1) лексикографиялык практикада кош тилдүү, функционалдык-когнитивдик, синонимдик жана түшүндүрмө сөздүктөрдү түзүү учурунда; 2) Түркиянын жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринде лингвистикалык сабактарды окутуу практикасында: а) «Азыркы орус тили» жана «Текстке лингвистикалык талдоо» теориялык курстарын окуу учурунда; б) когнитивдик лингвистика жана лингвокультурология боюнча атайын курстарды окуу учурунда.

Изилдөөнүн методдору: этимологиялык жана сөз жасоо кайра реконструкциялоо методдору, компоненттик жана салыштырма анализ, сөздүктөгү дефиницияларга анализ, ассоциативдик эксперимент методу, трансформациялык жана контекстуалдык анализдин методдору, жалпы илимий методдор: сыпаттоо, статистикалык, ошондой эле эксперимент жана моделдөө методдору.

Коргоого коюлуучу жоболор.

1. Орус жана түрк тилдериндеги «Тагдыр» жана «Kader» концепттериядродон, жакынкы жана алыскы перифериядан турган аймак структурасына ээ болгон менталдык түзүлүш болуп эсептелет.
2. Концепт менталдык бирдик катары тилдин жардамы менен объектиленет жана тил ар кандай көлөмдөгү жана структурадагы менталдык бирдиктерди түзүү үчүн лингвистикалык өбөлгө катары кызмат кылат.
3. «Тагдыр» жана «Kader» концепттеринин бардык когнитивдик белгилерин, алардын улуттук спецификалык семантикалык түзүлүшүнө жана вербалдык жана вербалдык эмес даражасына карабастан, бири-бири менен теңдеш даражада салыштырууга болот.
4. Изилденип жаткан «Тагдыр» жана «Kader» концепттеринин концептуалдык, маданий баалуулукка ээ болгон чөйрөсү «Кудай», «Ишеним», «Адам», «Эрк», «Өмүр», «Бакыт» сыяктуу башка концепттер менен кесилишүү аркылуу түзүлөт.
5. Тилдеги фразеологиялык бирдиктердин жана накыл сөздөрдүн өзгөчөлүктөрүн изилдөө каралып жаткан «Тагдыр» жана «Kader» концепттеринин тарыхый маанилерин, алардын образдуулугун жана символикалуулугун түзгөн каражаттарын көрсөтөт, ошондой эле изилденип жаткан концепттердин лексикалык, грамматикалык жана дискурсивдик-тексттик каражаттарынын өз ара катышын экспликациялоого мүмкүнчүлүк берет.
6. «Тагдыр» жана «Kader» концепттерин изилдөөдө эксперимент методикасын колдонуу алардын номинативдик аймагын толук сыпаттап көрсөтүүгө жана спецификалык когнитивдик белгилерин табууга мүмкүнчүлүк берет.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Когнитивдик лингвистиканын концепцияларынын жана тенденцияларынын анализи, каралып жаткан проблема боюнча фактылык материалдарды чогултуу жана иштеп чыгуу автор тарабынан жеке ишке ашырылды. Изилдөөнүн максатына ылайык автор тарабынан ошондой эле ассоциативдик тажрыйба жүргүзүлдү, анын жыйынтыгы боюнча каралып жаткан «Тагдыр» жана «Kader» концепттеринин аймактык көрүнүш схемасы түзүлдү.

Иштин апробациясы жана диссертациянын жыйынтыгын жарыяланышы. Диссертация К.Карасаев атындагы БГУнун жалпы жана орус тил илими кафедрасынын кеңейтилген отурумунда талкууланды. Диссертациянын темасы боюнча 7 макала бар. Алар Кыргыз Республикасынын ЖАК тарабынан диссертациялардын материалдарын жарыялоо үчүн сунушталган илимий басылмаларда жана жыйнактарда жарыяланган, анын ичинен экөө – РИНЦ маалыматтар базасына кирген журналдарда. Диссертациянын негизги жобосу жождор аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндамаларда берилген (Бишкек, 2011, КР КЭУ; Бишкек, 2013, БГУ).

Иштин түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, төрт баптан, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Диссертациянын жалпы көлөмү тиркемелери менен бирге 202 бет. Библиографиялык булак 197 эмгектен турат.

Иштин негизги мазмуну

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, иштин илимий жаңылыгы, максаты, милдети, теориялык жана практикалык мааниси, булактар жана изилдөөнүн методдору, коргоого коюлган жоболор тууралуу маалыматтар берилди.

Иштин «**Тагдыр**» жана «**Kader**» концепттерин изилдөөнүн теориялык негиздери» аттуу биринчи бөлүмүндө когнитивдик лингвистиканын проблемалары каралат, ар түрдүү илимий концепциялар, методологиялык мамилелер анализге алынат. Когнитивдик лингвистика өзүнүн максаты катары дүйнөнү таануу, келип түшкөн маалыматты иштеп чыгуу, адамдын аң-сезимин жана ой жүгүртүүсүн уюштуруу процессинде тилдин маанилүү ролун түшүндүрүүнү коет. Когнитивдик изилдөө Россияда кеңири таанылган, анткени ал «тил илими үчүн маанилүү болгон темаларга: тил жана ойлоо, тилдин башкы кызматтары, адамдын тилдеги ролу жана тилдин адам үчүн ролу сыяктуу темаларга кайрылат» (Кубрякова 2004:2). Ю.Д.Апресян тарабынан бөлүп көрсөтүлгөн семантикалык параметрлер, адамдын когнитивдик ишмердүүлүк чөйрөсүндө турган семантикалык алгачкы элементтер жөнүндө далилдөөгө мүмкүнчүлүк берди. Алар америкалык окумуштуулардын эмгектеринде белгиленген ошол эле категорияларды билдирет (Апресян 1995). Ошондуктан, «классикалык америкалык когнитивизм жана россиялык структуралык-семантикалык изилдөөлөр бири-биринен көз карандысыз өнүгүү менен ар башка терминологияны колдонушкан, бирок бул изилдөөлөрдүн жыйынтыгында ачылган категориялар көп багытта бири-бири менен кесилишет» (Попова, Стернин 2007:10). «Мурдагы СССРдин окумуштуулары көп учурда орус лингвистикалык концепцияларын ориентир катары алышчу. Ошондуктан, когнитивизмдин пайда болушу жана өнүгүшү Советтер Союзунун республикаларында, анын ичинде Кыргыз Республикасында ошол эле этап-кезеңде башталган деп айтууга болот. Бирок лингвокогнитивистиканын талаптарына жооп берген изилдөөлөр 2000-жылдарда гана пайда боло баштаган» (Камбаралиева 2013: 21). Алсак, М.Ж.Тагаевдин орус тили менен кыргыз тилин салыштырууга арналган докторлук эмгегинде когнитивдик өңүт орус тилиндеги сөз жасоону полипарадигмалык жактан изилдөөнүн бир аспекти катары каралат (Тагаев, 2004). КЛ менен тыгыз байланышта болгон лингвомаданий багыт З.К.Дербишеванын эмгектеринде (Дербишева, 2012) өнүктүрүлсө, КЛ негизги түшүнүгү – концепттин вербалдашуусу М.И.Лазаридинин (2013) эмгектеринде изилденет. У.Ж.Камбаралиеванын докторлук изилдөөсүндө (2014) тилди изилдөөнүн когнитивдик усулдары «Время/Убакыт» концепттеринин негизинде өнүктүрүлгөн. 2000-жылдарда Кыргызстанда КЛ боюнча бир катар диссертациялык иштер корголгон: «Глаз/Көз», «Лицо/Бет» концепттери (Темиркулова 2010, жетекчи - проф. М.Дж.Тагаев), паремиялардагы антонимдик концепттер (Эргешова 2010, жетекчи – проф. К.З.Зулпукаров), «Бала» концепти (Толокова 2012, жетекчи - проф. З.К. Дербишева), «Вода/Суу» концепттери (Абыканова 2012, жетекчи – проф. Г.А.Куттубаева), концепт «Жизнь» в русской и кыргызской ЯКМ (Бутешова 2012, жетекчи- доц. У.Ж.Камбаралиева), теологиялык концепттер (Калмурзаева 2013, жетекчи – проф. К.З.Зулпукаров), кинологиялык концепттер (Амиралиев 2015, жетекчи - проф. К.З.Зулпукаров), ж.б.

Түрк тил илиминде когнитивдик лингвистика азырынча тааныла элек. Окумуштуулардын көңүлү тил «өзүнө» жана «өзү үчүн» каралган салттуу принциптерге

жана мамилелерге бурулган. Ушундан улам, россиялык, кыргызстандык окумуштуу-изилдөөчүлөрдүн эмгектери биздин иштин теориялык базасы болду.

Бул бапта дүйнөнүн сүрөтү когнитивдик лингвистиканын базалык түшүнүгү катары каралат. З.Д. Попова жана И.А. Стерниндин пикири боюнча, дүйнөнүн эки – түздөн-түз - тикелей жана кыйыр сүрөтүн принципалдуу чектөө керек. Ага улай дүйнөнүн тикелей түздөн-түз сүрөтү катары, бизди курчап турган барлыкты түздөн-түз таанып-билүүнүн натыйжасында алган сүрөттү эсептейбиз. Когнитивистикада дал ушул дүйнөнүн тикелей сүрөтүн дүйнөнүн когнитивдик сүрөтү катары аныктоо кабыл алынган. Бул, дүйнөнү кабыл алууда жана түшүнүүдө маданият тарабынан аныкталган жана берилген түшүнүктөрдүн жана стереотиптердин жыйындысы. Дүйнөнүн кыйыр сүрөтү экинчи белги системалар менен концептосфераны фиксациялоонун (белгилөөнүн) натыйжасында пайда болгон жана алардын жардамы менен аң-сезимде жашаган дүйнөнүн түздөн-түз сүрөтү материалдашкан, “сыртка чыгарылган” дүйнөнүн тилдик жана көркөм сүрөтү катары мүнөздөлөт (Попова, Стернин 2007: 52, 53).

В.Гумбольдттин тилдин ой жүгүртүүнүн жана барлыктын ортосунда «ортомчу», аралык дүйнө катары жашоосу жөнүндө идеясына кирген “дүйнөнүн тилдик сүрөтү”, биринчиден, өзүнүн бүткүл өзгөчөлүгү менен баяндама системалык лингвистиканын изилдөө объектиси болуп калышы мүмкүн, бирок, экинчиден, тилдик чагылдыруулардын натыйжаларын изилдөө, ошондой эле аларды когнитивдик интерпретациялоо учурунда ал дүйнөнүн алгачкы сүрөтүн, элдин концептосферасын изилдөө аспап-инструментинин ролунда пайдаланылат.

Когнитивистиканын бирден-бир өзгөчө маанилүү түшүнүгү болуп **«концепт»** түшүнүгү саналат, аны түшүнүүгө көптөгөн эмгектер жана дискуссиялар арналган. Бул термин Россия илимдеринде англис тилдүү эмгектерди орус тилине которуу натыйжасында жакында пайда болду. Түркиянын изилдөөчүлөрүнүн айрым макалаларында акыркы убактарда “концепт” термининин аналогу катары колдонула баштаган “kavram” термини, биздин көз карашыбызда бул лингвокогнитивдик терминдин мазмунуна туура келе бербейт жана “түшүнүк” маанисин билдирет, ошондуктан биз изилдөөлөрдө англис тилинен келген «concept» - «концепт», «konsept» терминин, жана ошондой эле «picture of the world» - «картина мира», «дүйнө сүрөтү» терминдерине эквивалент боло ала турган «algı dünyası» («алгы дүнясы») деген терминди пайдаланууну сунуштайбыз.

Окумуштуулардын изилдөөлөрүндө колдонулган концепттин дефиницияларынын көп түрдүүлүгү, аныкталып жаткан кубулуштун маанилеш эместиги, семантикалык көп пландуулугу жана тереңдиги менен байланыштуу. Бул кубулуш өзүнүн өнүгүүсүнүн ушул баскычында бирдей чечмелөөгө ээ эмес. Концептти аныктоого карата учурдагы мамилелерди эске алуу менен, төмөнкүдөй жумушчу аныктаманы түзүүгө аракеттенебиз: **концепт** – бул коллективдүү, ошондой эле жекече (жекече-автордук) билимдин бирдиги болуп саналган, лингвомаданий спецификасы менен берилген жана салыштырмалуу системалаштырылган түзүлүшкө жана айрым учурда вербалдык билдирүүгө ээ, адамдын аң-сезиминде жашаган өзгөчө менталдык структура. Ал түшүнүктүк, образдык, баалоочу, экспрессивдик жана эмоциялык компоненттерге ээ. Концептуалдаштыруу процессинин натыйжасы болуп концепт саналат, ал - концепттин денотаты болуп эсептелген, белгиленген бир областтын бөлүп көрсөтүлгөн белгилеринин ойдогу чагылдыруусу. Лингвикогнитивистиканын дагы бир проблемасы болуп **концепти структуралык уюштуруу** жөнүндө маселе саналат. Көпчүлүк окумуштуу-когнитологдор тарабынан концептти структуралык (аймактык) уюштуруу таанылат. Концептин курамында: образ, белгилүү бир маалыматтык-түшүнүк ядросу жана айрым кошумча белгилер ажыратылат (Попова, Стернин 2007: 105). Концепттик концепттин үч базалык структуралык компоненттери (элементтери) түзөт. Бул – образ, маалыматтык мазмун жана интерпретациялык аймак.

Ошондой эле концепте үч чөлкөмдү (зонаны) табууга болот: борбор, же ядро өзүндө образды камтыйт, андан соң чөлкөмдүн айланасына баалоочу чөлкөм жайгашат, андан ары энциклопедиялык чөлкөм табылат (жогорудагы эмгек: 106). Концепттерди структуралык анализдөө боюнча эмгектерде “прототип” деген терминди көп кездештирүүгө болот, ал биринчи жолу Батыштын окумуштуулары тарабынан толук иштелип чыккан (А.Вежбицкая, Д.Лакофф, ж.б.). Когнитивдик терминдердин кыскача сөздүгүндө (КТКС) прототиптер – бул концептердин классын жалпысынан көрсөтүүгө жөндөмдүү, артыкча так, ачык образдар экендиги жөнүндө Д.Лакоффтун аныктамасын келтирет (КТКС 1996). Биздин изилдөөбүздүн предметине ылайык, орус жана түрк улутунун ар бир адамынын аң-сезиминде болгон, тагдырдын жалпыланган образы прототип катары чыга алат. Бирок бул образ ар бир конкреттүү адамда жеке индивидуалдуу.

Концепттерди изилдөөдө бирден-бир маанилүү маселе болуп, **концепттердин типтерине мүнөздөмө** саналат, анткени концепттин мазмуну менен берилүүчү маалыматтар мазмуну жана форматы, көлөмү боюнча ар түрдүү жана бири-биринен айырмаланып турат. З.Д.Попованын жана И.А. Стерниндин (2007) ишинде, биздин көз карашыбызча, концептердин типтерине артыкча так мүнөздөмө берилген. Аларга концептердин мындай типтери бөлүнөт: элестетүү, схема, түшүнүк, фрейм, сценарий (же скрипт), гештальт. Концептердин типтеринин санынын көбөйүү жана тескерсинче азаюу себеби, бардык концептерде дайыма катышуучу элементтери катары концептин компоненттерин өзүнчө кароодо табылат. Иштегизкинчи бапта **«Тагдыр» жана «Kader» концептерин изилдөөнүн өнүгтөрү жана методдору** каралды. Когнитивдик лингвистикада бир канча өнүгтөр жана багыттар бар, алар ар түрдүү критерийлер боюнча бөлүнөт дифференцияланат (концептерди түшүнүү жана аларды анализдөө үчүн белгилүү бир методдорду жана методикаларды пайдалануу): 1) лингвокогнитивдик; 2) психолингвистикалык; 3) лингвофилософиялык жана тарыхый - маданий, 4) лингвомаданий өнүгтөр.

Бардык багыттардын ичинен лингвокогнитивдик жана лингвомаданий өнүгтөр биздин ишибиздин объектисин изилдөө үчүн артыкча ылайыктуу болууда, анткени ушул мамилелер аркылуу тилдин системасы структуранын ичиндеги мамилелери менен гана эмес, ошондой эле адам тарабынан дүйнөгө ой жүгүртүү ыкмалары менен мүнөздөлөт. **Концепти анализдөө методикасында (2.2)** биз Воронеждик когнитивдик мектептин позициясын карманабыз (З.Д. Попова, И.А.Стернин). Воронеждик окумуштуулар тарабынан сунушталган концептти анализдөөнүн алгоритми конкреттүүлүгү жана жеткиликтүүлүгү менен айырмаланат: 1. Концепттин номинативдик аймагын түзүү. 2. Концептин номинативдик аймагына кирген, тилдик каражаттардын семантикасын анализдөө жана сүрөттөп жазуу. 3. Тилдик каражаттардын семантикасын сүрөттөп жазуунун жыйынтыктарын когнитивдик интерпретациялоо – менталдык бирдик катары изилденип жаткан концептти түзүүчү когнитивдик белгилерди табуу. Концепттин мазмунун когнитивдик белгилердин тизмеси түрүндө сүрөттөп жазуу (Попова, Стернин 2007: 179).

Тагдыр түшүнүгү так аныктама-дефиницияларга ээ болуусу мүмкүн болбогон, маданий жактан белгиленип-маркировкаланган түшүнүктөргө кирет. Орус жана ошондой эле түрк маданиятында “тагдыр” сөзүнүн мазмунунда абстрактуу, идеалдуу объектилерге эмпирикалык жол менен жетүүгө болбогон, бир тилди алып жүрүп-сүйлөөчүлөрдүн көп кырдуу мамилеси чагылдырылат. Бул мамилелерден көптөгөн кылымдар бою трансформациялоого кабылган, маанилердин көптөгөн оттенкаларын көрүүгө болот. «Тагдыр» жана «Kader» концептерин салыштырып изилдөө алардын мазмунуна дагы тереңирээк кирүүгө мүмкүнчүлүк берет, анткени концепттин мурда байкалбаган көптөгөн

когнитивдик белгилери, өзгөчөлүктөрү салыштыруу методунун жардамы менен гана табылышы мүмкүн.

Орус улуттук аң-сезими үчүн *жан дүйнө* же *тагдыр* сыяктуу негизги сөздөр чоң мааниге ээ, ошондуктан бул түшүнүктүн өзгөчөлүктөрүн ачууга арналган фундаменталдуу иштер орус гуманитардык илиминде жетишээрлик көп. Ал эми түрк тилинде тагдыр түшүнүгү теологиялык-философиялык позицияда гана каралган.

Лингвистикалык иштердин анализинин жыйынтыгы боюнча орус тилинде тагдырды изилдөөдө төмөнкүдөй багыттарды бөлүп көрсөтүүгө болот: 1) өзүнчө алынган тилдин материалында көрсөтүлгөн концептти экспликациялаган, лексемалардын этимологиялык тамырын табуу; 2) ар түрдүү лингвомаданияттын материалында “Тагдыр” концептинин кызматын изилдөө; 3) “Тагдыр” концептинин башка “Кудай”, “Кокустук” ж.б. сыяктуу концепттер менен ара катышын анализдөө; 4) эки же бир канча тилдердин конкреттүү тилдикматериалында “Тагдыр” концептинин мазмунуна анализ; 5) айрым жазуучунун же акындын чыгармачылыгында “Тагдыр” концептин изилдөө.

Үчүнчү бапта орус жана түрк дүйнө сүрөтүндө “Тагдыр” жана “Kader” концепттери анализге алынат. Көрсөтүлгөн концепттер, негизги түшүнүктөр болуу менен турган, айрым социалдык жана этникалык топко, улутка, элге жана элдерге таандык, акыл-эс, эмоционалдык, маданий өзгөчөлүктөрүнүн жана турмуштук ориентацияларынын жана багыттарынын жыйындысы катары кабыл алынган менталитет жөнүндө түшүнүк бере алат. Мазмунунан негизинен теологиялык белгилерди көрүүгө боло турган түрк “Kader” концептинен айырмаланып, “Тагдыр” концептинде персонификация процессинин натыйжасы болуп саналган, тамыры алгачкы славян мезгилине кеткен жана мифологиялык образдарда ар түрдүү ишке ашырылган мифологиялык катмар так көрүнөт. Ушул фактынын негизинде изилдөөчүлөрдүн көпчүлүгү тагдырды мифологема катары карайт. Илимий адабияттарды анализдөө көрсөткөндөй, батыш жана орус маданиятында мифологиялык ой жүгүртүү тагдыр образын кудайлар же аял жынысындагы жандык менен окшоштурат. Мисалы, гректерде – Мойралар, римдиктерде – Паркалар, серб элинде – Суджаницалар ж.б. Орус элдик фольклорунда, кошок ырларында Судьбинушка эскерилет. Анткени бардык ушул түшүнүктөр байыркы убактарга тиешелүү болуп, «уходили корнями в глубиннейший первоосновной архетип матери-природы как определенного порядка бытия, стоящего на рождении, половом расколе и эросе, пожирании, вытеснении и смерти» (Семенова 1994: 29). Тагыраак айтканда аял заты, «борясь с чувством одиночества, опрокинутости, ограниченности и страха ... видела в себе часть природы, часть тех мистических, темных, непостижимых и волнующих сил, которые порождают счастье и горе, жизнь и смерть. Она открыла дверь в сверхъестественное и сверхреальное» (Касьянова 2002: 127). Философиялык эмгектердин маалыматы боюнча, тагдыр жөнүндө алгачкы эскерүү, тагдырларды чечүүчү Мойралар жөнүндө байыркы гректердин мифтери менен байланышкан. «Славян мифологиясынын энциклопедиялык сөздүгүндө» «мойра» сөзүнүн мааниси «бөлүк», «энчи» катары аныкталат жана менчикти (жерди) бөлүштүрүү менен байланышкан. Андан кийин бул сөз адам өмүрүнүн жибин ийриген үч кудай – кемпирдин жалпыланган аталышы болуп калган. Клото – жип ийрет, Лахесис аны адамдын бүт өмүр жолу боюнча тартып чыгат, ал эми Атропос жипти кесүү менен өмүрдү кыят. Ошол эле Мойралар Римде Паркалар жана Фаталар деп аталган (СМЭ: 784).

Көптөгөн маданиятта жипти ийрүү адам өмүрүн символдоштурат. Түрк элдеринин маданиятында да адам өмүрүн жип менен салыштырууну кездештирүүгө болот, анын узундугун Жараткан адам төрөлгөнө чейин эле ченеп коёт. Мисалы, түрк, кыргыз, казак, башкыр жана татар тилдеринде адамдын өмүрүн жиптин түрмөгү менен салыштырган конструкциялар кездешет. Ийгиликтүү тагдырды, бакытты символдоштурууну түрк элинин үрп-адатынан көрүүгө болот. Мисалы, үйлөнүү той учурунда колуктуга атасы же байкеси

тарабынан байлануучу кызыл кур бата берүүнүн жана каалоо тилектин белгиси катары кызмат кылат.

Айрым изилдөөчүлөрдүн ишинен тагдырдын мазмунун этимология деңгээлинде түшүндүрүүнү табууга болот. «Судьба»-«Тагдыр» деген сөз жаралган «судить» -текшерүү, соттоо”этишинин мааниси, «Судьба» деген орус концептинин мифологиялык катмарына салынган (Сергеева 2005: 33). Ошондой эле көптөгөн маданиятта тагдыр сот менен менен байланышкан. В.В. Ивановдун жана В.Т. Топоровдун далили боюнча, Фемида деген ат “сот” деген тамырдан келип чыгат (бул туурасында караңыз: БЭСМ: 514). Фемида көзү таңылган, (калыстыктын символу) байгерчиликтин идиши менен жана колунда таразасы бар түрүндө сүрөттөлгөн. Тагдыр жөнүндө, ошондой эле сот жөнүндө түшүнүктү элдик мифологиялык уламыштардан табууга болот. Тагдыр адамды өлгөндөн кийин соттойт жана анын жосундары боюнча тиешелүүсүн берет. Ошону менен бирге сотту өмүрдүн баасы катары гана эмес, анын алдын ала айтылышы катары да баалашкан(Толстая 1994).

Түрк тилдеринде тагдыр-бакыт мифологемасы тагдыр-тексти мифологема менен шайкеш келет. *baht, bahet, бакыт, бахыт*(бакыт) деген перс, түрк, кыргыз, казак жана татар сөзүнүн этимологиясы, бакыт – бул буйруктуу, маңдайга жазылган жана тагдыр – бул эмне жазылгандыгы (*yazgi, язмыш, жазмыш* «тагдыр» - байыркы түрк тилиндеги яз, жаз “жаз” этишинен) жөнүндө түшүнүктү ачып берет. Тагдыр-текст мифологемасы тагдыр калтырган белгилер менен байланыштуу:*маңдайына жазылган; тагдыр китеби; тагдырдын белгиси; тагдыр баардыгына белгисин коет; согушта өлүм ага жазылган*ж.б. түрк тилинде: *kaderimin yazıldığı gün* (менин тагдырым жазылган күн); *onun kaderi böyle yazılmış* (анын тагдыры ушундай жазылган). Мындай белгинин бири болуп сөзсүз түрдө адамдын ысмы (аты) саналат. Адамдын ысмы менен атайын ритуалдык аракеттердин байланышканы кокустан эмес (Успенский 2001: 10).

Мисалы, көптөгөн маданиятта (орус, түрк, кыргыз ж.б.) көз тийүүдөн сактоо максатында адамдар, жаш балдары биринин артынан бири каза болгон үйбүлөдө жаңы төрөлгөн ымыркайды атынан айткан эмес, “анткени ысым келечекте адамдын “орун басары” катары зыяндуу аракеттердин объектиси болуп калышы мүмкүн”(Толстая 2002: 46). Байыркы славяндарда коргоочу-ысым берүү салты, касташкан күчтөрдөн адамды коргоого жөндөмдүү ысымдын керемет күчүнө ишеним менен байланышкан(Синенко 1995: 16). П. Флоренский “адамга анын ысмы алдын-ала эч нерсе билдирбейт, анын мүнөзүн бербейт, анын жан дүйнө жана дене белгилери анын тагдырында” деп эсептеген (аталган эмгек). Ысымдын түздөн-түз семантикасы Библияда, ошондой эле фольклордук традицияда адамдын тагдыры менен байланыштырылат (Морозова 1974): ким ысымга ээ болсо, адамдын үстүнөн бийликке ээ болот деп эсептелген, ошондуктан балага эки ысым берүү көп болгон, анын бири абдан жашырылган.

Түрк элдеринде мурдагы эски салтка ылайык, жаңы төрөлгөн ымыркайды, эгерде ага чейин ал үй бүлөдө балдары каза (чарчап калган) болсо, төрөлгөндөн кийин башка үйгө алып кетип белгилүү убакка чейин багышкан, бул аралыкта жаман күчтөр бул үйгө келчү “жолдон адашып” калат деп эсептешкен. Андан кийин белгилүү бир убакыттан кийин (бир канча күндөн үч жашка чейин) баланын ата-энеси бул үй бүлөгө келип ымыркайды кайта “сатып алып” кетишкен. Бул салт туурасында уңгусу сат- (сатуу) болгон көптөгөн түрк ысымдары далилдейт: Сатылмыш (түрк), Сатыбек (кыргыз, казак) ж.б. Бул салтты өткөрүү даарымдар, бата берүү менен коштолгон. Азыр бул дээрлик колдонулбайт, ошондуктан бул салт тууралуу маалыматтар илимий эмгектерде гана сакталып калган (Хисаметдинова 2009: 57). Ошентип, адамдын ысмы байыркы убактардан тартып, тагдырга таасир берүүчү аспап-жол катары кабыл алуусун улантып келе жатат, ошондуктан азыркы күнгө чейин бардык дүйнө жүзүндөгү ата-энелер өзүнүн баласына ысым берүүгө чочу маани берип тандашат. Түрк тилиндеги коргоочу-ысымдарга төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот: Демир (темир), Демирташ (темир таш), Балта

(балта), Тунч (коло) ж.б. Ошондуктан, түрк элдеринде эки ишеним параллелдүү жашайт: тагдырдын алдын-ала белгиленишине жана адам кандайдыр бир мүнөздө процесстердин жүрүшүнө таасир бере алат деген ишеним. Элдик фольклордо убакыт жана мейкиндик катары, элдик космогониялык дүйнө таанымы менен байланышкан жана маданий мейкиндиктин терең катмарына таандык, элдин дүйнө таанымын жана анын тагдырга мамилесин чагылдыруу орун алган. Изилдөөчүлөр белгилегендей, дал ушул тагдыр аң-сезимдин бирден-бир маанилүү категориясы болуу менен байыркыларда дүйнөнүн сүрөтү жөнүндө элестетүүнү түзүүгө таасир берген. Мейкиндик-убакыттык мамилелерди кабыл алуу келечекте жөнөкөй божомол катары ориентациянын пайда болуусунун себеби катары кызмат кылган. (Аминев 2011: 114).

Исламды тутунган элдердин элдик фольклорунда тагдырды, кокустан жолугуучу жана адамдын турмушун түп тамырынан өзгөртүүчү абышка түрүндө көрсөтөт. (Мисалы, кыргыздарда жана казактарда Кыдыр Ата, ал ат, эшек же төө минип көрүнөт жана заматта көздөн кайым болот). Түрк элдик чыгармачылыгында көпчүлүк учурда чоң китеби бар, адамдардын тагдырын жазган ак сакал абышканын образы колдонулат. Бул жазуу кийин адамдын мандайына сөзсүз аткарылуучу, анын эркине баш ийбеген, анын өмүрүнүн планы катары жазылат, ошондуктан мааниси боюнча «kader» - тагдыр сөзүнүн синоними катары «yazgı» (б.а. «жазуу», «жазылган нерсе») лексемасы айтылат.

Байыркы түрктөр жөнүндө изилдөөлөрдө байыркы түрктөр “тагдырдын кудайына” ишенгендиги, аны «Ala atluu Tanrı», б.а. “Ала аттуу Теңир” деп аташкандыгы тууралуу айтылат (Стеблева 1971: 217, 218, 221). Ошондуктан, тагдырдын жалгыз кудайы жөнүндө түрктөрдүн байыркы элестетүүсү исламдын келиши менен Алланын эркине ишенүүгө трансформацияланган. Айрым түрк изилдөөчүлөрүнүн пикири боюнча, жакырчылык жана фатализм (kadercilik) адамды диний окууга жана Кудайга сыйынууга жакындатат (Aksan 2012). Натыйжада түрк коомун исламдаштыруу мезгилинин башталышында 751-жылдагы Таластагы салгылашуудан кийин ислам маданияты тарыхка күчтүү таасир бере баштаган. Мусулман диний окуусунун башкы булагы Ыйык Куранда тагдыр (kader) мындайча баяндалат: “Биз ар бир адамдын тагдырын анын өзүнүн аракеттери менен байланыштырдык” (аят 17/13). Жалпысынан, тагдыр (kader) түшүнүгү «Kader» концепти диний мамиленин алкагында түзүлөрлүгү жөнүндө тыянак чыгарууга болот. Ошону менен теологиялык-философиялык адабиятта тагдыр (kader) Кудайдын алдын ала айтуусу (жазмышы) (Külli İrade) жана адамдын өзүнүн тагдырын тандоо укугунун (Cüz-i İrade) ортосундагы баланс катары чагылдырылганы түшүнүктүү болот.

Ошентип, «Судьба» - «Тагдыр» орус концепти жана «Kader» түрк концепти адам өмүрүнүн мейкиндик-убакыттык параметрлери менен байланышкан суроолорго жооп табуунун аракетинин жыйынтыгы катарында байыркы убактарда эле пайда болгондугу жөнүндө тыянак чыгарууга болот. «Тагдыр» жана «Kader» концепттеринин пайда болуу тарыхы, алардын этномаданий мазмуну жана ар түрдүү тилдерде жана маданияттарда иштөөсү көптөгөн окумуштуулардын көңүлүн бурган. А.Вежбицкая өзүнүн эмгегинде бул концепттин универсалдуулугу жана идиоэтникалуулугу жөнүндө маселени көтөргөн. Көптөгөн тилдерди карап көрүү менен окумуштуу бул концепт универсалдуу болуп эсептелбестиги жөнүндө тыянакка келген, мисалы, байыркы ивритте, Австралиянын тилдеринде “тагдыр” же “жазмыш” сөзүнүн маанисине ылайык келген сөз кездешпейт. (Вежбицкая 1994: 83-84).

Ошондуктан, концептуалдаштыруу жана концепттин пайда болуу процессинде З.Д.Попова и И.А.Стернин белгилегендей, тигил же бул маданият үчүн концепттин “коммуникативдик баалуулугу”, б.а. белгилүү бир маданият үчүн кандайдыр бир кубулуштун же түшүнүктүн маанилүүлүгү, эл ичинде бул туурасында айтылышы же талкууланышы баштапкы ролду ойнойт (Попова, Стернин 2007).

4-бап “Тагдыр” жана “Kader” концепттерин орус жана түрк тилдик дүйнө сүрөтүндө вербалдык репрезентациялоо жана структуралоо” деп аталып, көрсөтүлгөн

концепттердин структуралык-мазмундук мүнөздөмөсүнө арналган.З.Д. Попова жана И.А. Стернин тарабынан сунушталган алгоритмге ылайык, алгач көрсөтүлгөн концепттердин номинативдик аймагын түзүү жана бул номинативдик аймактын негизги сөзүн аныктоо керек. Белгилүү бир концепттин номинативдик аймагын түзүү, бул – көрсөтүлгөн концептти жана анын айрым белгилерин атаган, бардык тилдик каражаттарды аныктоо жана баяндап жазуу (Попова, Стернин 2007: 176). Анализдин алгачкы кадамы каралып жаткан концептин негизги сөзүн аныктоо болуп саналат.

Этимологиялык сөздүктөрдүн маалыматы боюнча «судьба» лексемасы XI кылымдан тартып колдонула баштаган жана жалпы славяндык *sodba сөзү -b-асуффикстеринин жардамы менен түзүлгөн (Фасмер, 3-т., 794-б.; Преображенский, 2-т., 414-б.; Черных, 2-т., 216-б. ж.б.). Келип чыгышы боюнча *sodbэки бөлүктү айкалыштыруу катары каралат: *som- “бирге” деген маани менен жана *-де- (*-dhe->db>де ден тематикалык ат “коюу”, “орнотуу”, “салуу” маанисинде (Фасмер, 3-т., 794-б.), ошондой эле “жасоо”, “аракеттенүү” (Преображенский, 2-т., 209-б.).

Түрк тилинин этимологиялык сөздүгүндө белгиленгендей (www.etimolojiturkce.com), “kader” лексемасы араб тилинен кирген [كَدَرُ; k-d-r] жана төмөнкүдөй мааниге ээ: 1) өлчөө; 2) күчкө ээ болуу; 3) кокустук; 4) бийлик, күч жана даярдалган үлүштү азайтуу (rızk).Башка булактарда тагдыр (kader/kadr): 1) маңдайдагы (чекесиндеги) жазуу; 2) кайсы бир нерсенин параметрлерин жана чегин аныктоочу, ошондой эле 3) ар бир тирүү жандыктын, жандуунунан сапаттарына ылайык жазмыш сыяктуу аныкталат (www.tdk.gov.tr/index.php).

Ошондуктан, орус тилиндеги «судьба» («тагдыр») лексемасы алгач жөнөкөй процесстин маанисин берген жана анын «сырдуу» мааниси жок эле. Ал эми “kader” лексемасы түрк тилинде исламды кабыл алуу менен бирге XI кылымда пайда болгон жана бул лексеманын маанисинен ислам дининин таасирин көрүүгө болот, ошондуктан өздөрүнүн маанилеринин көлөмү боюнча көрсөтүлгөн лексемалар эквиваленттүү болуп саналбайт. Этимологиялык сөздүктөрдө “кадер/кадар” сөзү термин катары каралат жана ага мындай дефинициялар берилет: “... ишенимдин өзөгүнүн бири. Салт боюнча орус тилине жазмыш катары которулат. Тактап айтканда Кадар терминин “эмне болгондугу жана эмне болорлугу жөнүндө Алланын алгачкы маалымдуулугу жана жакшылык жана жамандык Алладан” сыяктуу которууга болот (www.falaq.ru/dict.php). Түрк тилинде бул сөздүн Курандын позициясында көптөгөн чечмелөөсү бар, анда Алланын эрки менен бирге адамда тандоо эркиндиги барлыгы белгиленет (www.sorularlailamiyet.com/.../dr-faruk-beser).

«Судьба»-“тагдыр” орус лексемасы жана түрк “kader” лексемасы аты ошондой номинативдик аймактын негизги сөзүнүн функциясын аткара алат, анткени “1) алар эң жыш болуп саналат, 2) өзүнүн мазмуну боюнча алар жалпыланган, интегралдуу мааниге ээ, 3) алар стилистикалык жактан бейтарап, 4) алар-көп маанилүү, бул когнитивдик интерпретация үчүн негиз болуп саналат” (Камбаралиева 2013:167).

Семантикалык-когнитивдик анализдин кийинки кадамы, көрсөтүлгөн концептердин ядролук бөлүгүн белгилөө болуп саналат. Анализдин алгоритмине карап, биз ядрого «Тагдыр» жана «Kader» лексемаларынын эң көп колдонулган (жыш) **синонимдерин** киргизебиз, жакынкы периферияга ядрого салыштырганда жыштыгы аздыгы менен мүнөздөлгөн лексемалар жайгаштырылмакчы. Сөздүктөрдүн маалыматы боюнча, каралган лексемалардын ичинен эң жышы жана “тагдыр” лексемасына мааниси боюнча жакыны “жазмыш” лексемасы болду. Ошондуктан, “Тагдыр” концептинин ядросунда эки бирдик жайгашат: **тагдыр** жана **жазмыш**.

Түрк синоним сөздүктөрүнүн көпчүлүгү “тагдыр” лексемасынын эң жакын синоними катары «*yazgi*» или «*alın yazısı*» сөздөрүн көрсөтөт. Түрк синоним сөздүктөрү боюнча «kader» сөзүнүн синонимдери катары: *Allah'ın Emri - Yol - Baht - Yazgi - Hayat -*

Takdir - Devran - Tecelli - Fatalite - Mukadderat - Çarkifelek - Alın Yazısı – Takdiriilâhî сөздөрү айтылат. Алардын ичинен «*yazgı*» же «*alın yazısı*» лексемасы негизги сөздүн талаптарына ылайык келет жана «Kader» концептинин ядросун көрсөтө алат.

Анализдин параметрлерине ылайык, андан ары «Тагдыр» жана «Kader» лексемаларынын сөз жасоо өзгөчөлүгүн кароо туура болот. Сөздүктөрдүн маалыматы боюнча “тагдыр” лексемасынын **дериваттары (туундулары)** көп эмес. А.Н.Тихоновдун сөз жасоо сөздүгү боюнча анда 3 куралма сөз формасы бар: *судьбина* (эскирген жана элдик - акын.) 'ошол эле тагдыр (судьба)', *судьбинушка* (элдик - акын.) *судьбина* жана *судьбишка* карата эркелетүү маанисинде (БАСтын маалыматы боюнча). Булардын баардыгы эмоционалдык-экспрессивдик түскө ээ.

Түрк тилинде да «kader» уңгулуу сөзформалары абдан аз болуп чыкты: *kaderci* (фаталист), *kadercilik* (фатализм), *hasbelkader* (күтүүсүздөн, кокустан), *kaderi* (белгисиз, тагдырга таандык). (Баскаков А.Н. БТРС, 1998).

Сөздүктөрдүн маалыматы, орус жана түрк тилдеринин лексемаларынын көрсөтүлгөн дериваттары (туундулары) боюнча төмөнкүдөй маанилер актуалдашууда: “шексиз”, “жазмыш”, “турмуштагы андан аркы окуяларды алдын ала аныктоочу”, “маанилүү, чечүүчү”, “келечектеги”, божомолдоочу”, “байланыштыруучу”.

«Тагдыр» жана «Kader» концептерин объективдештирүүчү концепттин перифериясы(4.2.), интерпретациялык аймак менен берилген, анда элдин, адамдардын айрым тобунун жана айрым адамдын убактысына, ордуна жана турмуш шартына жараша өзгөрүүгө тушуккан, когнитивдик белгилер фиксацияланат (белгиленет). Мындай когнитивдик белгилер, биринчиден, фразеологиялык бирдиктерден, экинчиден, макал-лакаптардан байкалат, үчүнчүдөн, алар ассоциативдик тажрыйба аркылуу, төртүнчүдөн, тексттерден контексттин ар түрдүү түрлөрүндө кызмат аткаруу өзгөчөлүктөрүн анализдөөнүн жардамы менен табылышы мүмкүн. **4.2.1.бөлүмүндө «Тагдыр» жана «Kader» концептерин вербалдаштыруу ыкмалары жана фразеологиялык каражаттар** анализге тартылат. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө фразеологиялык бирдиктер (ФБ) өзгөчө орунду ээлейт, алар туруктуу түзүлүшкө ээ болушат жана баалуулуктардын бүтүндөй системасын, белгилүү бир элдин дүйнөгө болгон көз карашын, мамилелерин чагылдырат жана маданияттын кодунун функциясын аткарат.

Орус тилинин фразеологиялык сөздүктөрүн анализдөөнүн натыйжасында биз тараптан 62 ФБ тандалып алынды, алар тагдырдын маанисин билдирет жана концепттин интерпретациялык аймагына таандык. (Бардык ФБ, Н.Абрамовдун “Синонимдердин жана мааниси окшош сөздөрдүн сөздүгүнөн” (1994) жана А.И.Федоровдун “Фразеологиялык сөздүгүнөн” алынды, Тиркемеде берилди). Орус тилинин анализге алынган ФБде “тагдыр” лексемасынан тышкары анын *тагдыр-жазмыш (рок), энчи, бакыт, тагдыр- таалай (жребий), сызык(багыт), жылдыз, планида, фортуна(бакыт, жолу болуу)* ж.б. сыяктуу синонимдери пайдаланылды. Түрк лингвистикалык коомунун Сөздүгүнүн (TDK 2010) жана түрк тилинин фразеологизмдеринин сөздүгүнүн (Aksoy 1965; Egenoglu 2007) маалыматы боюнча тагдыр маанисиндеги 48 бирдик табылды. “Kader”(тагдыр) лексемасынан тышкары, Жараткандын эркинин маанисин, жазмышты жана жолу болууну айтуу үчүн, фразеологиялык бирдиктердин структурасында “kader” лексемасынын синонимдери активдүү колдонулат:

№	ФБжанаорус тилиндеги мааниси.	ФБ семалары
1	Kadere boyun eğmek –тагдырга баш ийүү.	«Баш ийүү».
2	Allah’ın emri –б.а. «буйрук», Кудайдын эрки. «Küllî İrade» - Алла тарабынан бүт өмүрдүн алдын-ала аныкталышы.	«Эрк»
3	Kadere meydan okumak –б.а. тагдырга чакырык таштоо	«Күрөш»
4	Alnına yazılmış olmak –б.а. маңдайга жазылган нерсе.	«Жазмыш»

5	Kadere kırkbeş – боло турган нерсе баары бир болот.	«Ондолгустук»
6	Kaderin cilvesi – б.а. сөзмө-сөз: тагдырдын капризи, оң жана терс маанисинде.	«Каприз»
7	Alnının kara yazısı – (б.а. сөзмө-сөз) «мандайдагы (чекедеги) кара жазуу».	«Белги, тамга»
8	Aynı yolun yolcusu (olmak), б.а. бир жолдо сапарлаш болуу, бир тагдырды бөлүү.	«Жолоочу жолдош»
9	Ayvayı yemek – б.а. тагдырдын соккусун алуу (жаргон: айваны жеш).	«Жагдай»
10	Bir köşeye atılmak – тагдырдан унутта калуу (сөзмө-сөз: бурчка ыргытылуу).	«Кароосуз»
11	Dizlerini dövmek- сөзмө-сөз: тизесин уруу, өзүнүн үлүшү жөнүндө өкүнүү.	«Өкүнүү»
12	Kazayarızagöstermek – б.а. тагдырга моюн сунуу. 1) Буйрукту аткаруу; 2) тагдырга баш ийүү.	«Буйрук»
13	Talihin kucasına atılmak- б.а. жазмышка бой сунуу.	«Жоошуу»
14	Ürküntü vermek – коркунуч туудуруу. Белгисиздик.	«Коркунуч»
15	Zar atmak - 1) кумар оюнда сөөктү айлантуу; 2) өтмө мааниси: тагдыр менен ойноо.	«Оюн»
16	Bahtı açılmak – б.а.сөзмө-сөз: «бакыты ачылды».	«Жолу болуу»
17	Bahtı açık olmak – б.а. бактылуу тагдырга ээ болуу (сөзмө-сөз: «бакыт ачык»). «Дайыма жолу болуу»	«Ийгилик»
18	Bahtı bağlı olmak - сөзмө-сөз: бакыты «байланган». 1) ийгиликсиз турмуш; 2) кыздарда күйөө болууга талапкерлердин жоктугу.	«Жип»
19	Bahtı karanmak (talihsizliğe uğramak) -1) каалаган нерсеге жетүүгө мүмкүн эместик; 2) кара далы бойдон калуу.	«Жабыктык»
20	Bahtı kara olmak - сөзмө-сөз: «кара бакытка» ээ болуу.	«Жолу болбоо»
21	Talihiyavergitmemek – жолу болбоо. Дайыма тоскоолдук.	«Тоскоолдук»
22	Başına devlet (talih) kuşu konmak - (сөзмө-сөз: башына бакыт кушу конду). Күтүүсүз ийгилик.	«Сыйлык»
23	Talihi yaver gitmek – б.а.ийгилик коштойт.	«Тоскоолсуздук»
24	Talihine küsmek/ kaderine küsmek/bahtına küsmek – тагдырга таарынуу. Өзүнүн бактысыздыгына тагдырды күнөөлөйт.	«Таарыныч»
25	Şans tanımak – шанс (мүмкүнчүлүк) берүү. Тагдырды оңдоого же бакытка аракеттенүүгө мүмкүнчүлүк берүү.	«Мүмкүнчүлүк»
26	Şansa bırakmak – жазмыштын эркине калтыруу.	«Макулдук»
27	Şansa kalmak – буюрганына жараша. Үмүттүн жоктугу.	«Үмүт»
28	Şansı dönmek – б.а. ийгилик кайтты. Жазмыштын жакшы же жаман жагына өзгөрүшү.	«Өзгөрүү», «бурулуш».
29	Şansı yaver gitmek – ийгилик коштоо. Жолдуу болуу.	«Жолу болуу»
30	Feleğe küsmek / talihten yakınmak / şanstın ümidini kesmek)- жазмышка даттануу, ийгиликке ишенимин жоготуу.	«Даттануу», «үмүтсүздук»
31	Feleği şaşmak – б.а. тагдыр капыстан үстүнөн чыгуу.	«Кокустук»
32	Feleğin çemberinden geçmek – тагдырдын сыноосунда болуу.	«Сыноо».
33	Feleğin sillesini yemek (sillesine uğramak) – Тагдырдан сокку алуу. Көп жаманчылыкты башынан өткөрүү.	«Жаман окуя»
34	Felek yâr olursa – б.а. эгерде тагдыр сен тарапта болсо.	«Колдоо»

35	Felekten bir gün (gece) çalmak (felekten kâim almak) - (сөзмө-сөз: тагдырдан бир күндү уурдап алуу). Учурдан пайдалануу.	«Аз убактылууулук»
36	Kismet beklemek –ийгиликти күтүү, турмуштун коштоочусун күтүү.	«Күтүү».
37	Kismet(kismet) çıkma) –өзүнүн теңин табуу (кыз жөнүндө).	«Жолугушуу»
38	Kismetini açılmak-1) киреше алуу;2) колуктуну жолуктуруу.	«Ачылыш»
39	Kismetini ayağına (kadar) gelmek - «ийгилик бут алдына келди».	«Күтүүсүздүк»
40	Kismetini kapamak -1) «ийгилик жабылды»; 2) (кыз жөнүндө) үйлөнө турган эч кимди жолуктурбоо.	«Эшик»
41	Kismetini kesilmek/nasip olmamak - (сөзмө-сөз: «ийгилик кесилди»).	«Кесинди»
42	Kismetine mâni olmak –бакытка тоскоол кылуу.	«Тоскоолдук»
43	Kismetini ayağıyla tepmek - сөзмө-сөз: «ийгиликти бут менен тебүү».	«Жеткире баа бербөө»
44	Kismetini bağlamak - сөзмө-сөз: «бакытты байлоо». Ийгиликтүүнүн жолун байлоо, көз тийүү (так өтүүгө)».	«Жип»
45	Kismet olmak –б.а. Жараткандын уруксаты менен.	«Уруксат берүү»
46	Nasibini almak –туура келген өзүнүн үлүшүн алуу.	«Үлүш»
47	Nasip olmak –ийгиликтүү учурдан пайдалануу.	«Шанс»

Орус жана түрк тилдеринин фразеологиялык бирдиктерин карап чыгып, “тагдыр” түшүнүгүнүн эки тил үчүн жалпы белгилерин белгилөөгө болот: 1) тагдыр Кудайдын жана Алланын эркин билдирет жана адамдардын үстүнөн алардын тиричилик аракеттерин башкаруучу жана сиңирген эмгеги боюнча берилүүчү бардык аракеттерди күн мурун аныктоочу жогорку күч катары көрсөтөт; 2) тагдыр Кудай жана Алла тарабынан дайындалган жана боло турган нерсе сыяктуу; 3) тагдыр адамга Кудай жана Алла тарабынан берилген белек сыяктуу жана кээде адамга өзүнүн эркин көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет; 4) тагдыр сыноо катары жана кыска убакыттык мүмкүнчүлүк.

Тагдыр маанисиндеги орус жана түрк тилдериндеги каралган ФБнын маанилеринин анализи, аларды төмөнкү семантикалык топтор (СТ) боюнча топтоштурууга мүмкүнчүлүк берет: 1)дин менен байланышкан түшүнүк, Жараткан тарабынан адамга алдын-ала жазылгандар; 2) турмуштук окуялардын жүрүшү, адамдын эркинен тышкаркы кырдаалдардын топтолушу; 3) өтө зарылдыктын, жазымыштын, тагдыр-таалайдын үлүшү; 4)бакытты жөнөтүүчү, өзгөрүлмө күч: кокустук жана эмгек сиңирген; 5) байлык, дөөлөт, жолу болуу; 6) жазалоочу, акыйкатсыз, кара ниет ой; 7) келечек, боло турган нерсе, күтүүсүздүк; 8) мүмкүнчүлүк жана сыноо. Орус тилинде табылган “өлүм” деген дагы бир СТ, түрк тилинде табылган жок. Муну классикалык мусулман философиясынын таасири менен түшүндүрүүгө болот, анда ар бир күн жогору жактан келген сыйлык жана жаңы өмүрдүн башталышы катары каралат. Ушундан улам, адам өзүнүн ар бир жаңы күнүн өмүрүндөгү акыркы күн катары жашоосу керек, анткени бүт өмүр жана андагы болуп жаткандардын бардыгы – убакыттын кесиндисиндеги сыноо, анын мазмуну “төрөлгөн” чекиттен тартып жана “өлүм” чекити менен аяктаган, адамдын кылган иши, жосундары жана ниети менен аныкталат.

«Тагдыр» жана «Kader» концепттеринин когнитивдик белгилери ошондой эле орус жана түрк тилдеринин макалдарында жана лакаптарында(4.2.2.) байкалат. Белгилүү болгондой, элдик макалдардан жана лакаптардан турган лексиканын өзгөчө

спецификалык катмары, узак убакыттан бери көптөгөн изилдөөчүлөрдүн кызыгуусун жаратып келет. Мындай бирдиктерде элдик акылмандык, улуттун менталдык дүйнө таанымы, анын моралдык-этикалык принциптери жана критерийлери берилген. Бардык каралган накыл сөздөр эки топко дифференцияланышы мүмкүн (Камбаралиева 2013: 224). Биринчи топко өзүнүн курамына «Тагдыр» жана «Kader» сөзүн камтыган жана тагдырдын маанисин эксплициттик жактан (ачык) чагылдыруучу макалдарды киргизүүгө болот. Экинчи топко тагдырдын маанисин өзүнүн мазмунунда жашыруун (көмүскө), б.а. имплициттик чагылдырган макалдар бириктирилмекчи. Анализ көрсөткөндөй, “тагдыр”, “kader” лексемаларын жана алардын синонимдерин колдонуу менен тагдырдын маанисин эксплициттик чагылдырган орус жана түрк тилдеринин макалдары, көрсөтүлгөн маанини имплициттик чагылдырган макалдарга караганда бир кыйла аз болуп чыкты. Бул факты элдин тагдырга болгон мамилесин дагы бир жолу көрсөтүп турат, мында кудай, эрк, бакыт ж.б. дегенден кем эмес татаал башкатушүнүктөргө карата тиешеси бар, көп кырдуу татаал жана абстрактуу конкреттүү мүнөздөмөгө жатпаган көрүнүш катары берилет. «Тагдыр» жана «Kader» концептеринин “Кудай”, “Ишеним”, “Адам”, “Эрк”, “Өмүр” ж.б. сыяктуу башка концепттери менен өз ара катышы накыл сөздөрдүн мисалында абдан ачык көрүнөт. Тагдыр мааниси менен орус тилиндеги макалдардын көпчүлүгүндө “тагдыр” лексемасынан “сот, соттоо” семасы табылат, ал бул сөздүн баштапкы этимологиясына такалат жана жогорку күч адамды куугунтуктаган, жазалоочу жана бактысыздыкты берген катары кабыл алынат: *Судьба придет, ноги сведет, а руки свяжет; Кого минует судьба, того и обнесет*. Бирок тагдыр адамга жалаң эле бактысыздыкты жиберген, терс күч катары гана айтылбайт. Айрым тандалган адамдар кээ бир учурда тагдырдын жакшылык кылуучулугуна ишене алышат: *Иного за стол сажаяют, иного из-под стола гоняют; Кто скачет, а кто плачет*. Өзүнүн мазмунунда “үлүш” маанисин алып жүргөн макалдар “мурдатанбөлүштүрүлгөндүк” семасын чагылдырат: *У каждого своя доля*. Орус тилинин макалдарынын көпчүлүк бөлүгүндө тагдырга баш ийүү жана чыдоо чакырыгы жашырылган: *Покорись беде - беда покорится; Терпенье - лучше спасенья; Терпи, казак, атаманом будешь*.

Түрк лингвистикалык коомунун Сөздүгүнөн (TDK 2010) алынган тагдыр (kader) маанисиндеги түрк тилинин макалдарынын көпчүлүгүндө, адамдын эркинен тышкары болуучу жана кандайдыр күтүүсүз мааниси айтылат. Тагдырдын күн мурун болжолуусуна жана шексиздигине ишенимди төмөнкү макалдардан көрүүгө болот: *Allah'ın ondurmadığını peygamber sopa ile kovar*, б.а. Жараткандан дуушар болгонду Пайгамбар да сактай албайт. Эгерде адам Жараткандын эрки менен бактысыздыкка дуушар болсо, анда аны эч ким өзгөртө албайт. Тагдыр түрк ФБда жана макалдарда маңдайга жазылган жазуу катары интерпретацияланат, анын мазмунун өзгөртүүгө эч кимдин күчү жетпейт: *alna yazılan başa gelir*, или - *alın yazısı değişmez*, б.а. «маңдайдагы жазуу өзгөрбөйт». Же: *atalar çıkarayım der tahta, döner dolaşır gelir bahta*, б.а. сөзмө-сөз: аталар кимдир бирөөнү такка отургузгусу келет, бирок алар өзүнүн жазмышын алат. Адамдын тандоого укугу жана эрки жоктугу түрк тилинин макалдарында баса белгиленет, ошону менен бирге ийгилик жана жолу болуу сыяктуу түшүнүк жогорку күч тарабынан конкреттүү инсан үчүн алдын ала болжолгон бактылуу тагдыр же үлүш катары айтылат: *at ile avrat yiğidin bahtına*, б.а. сөзмө-сөз: ат жана аял жигиттин тагдырына жараша болот. Мында турмушта жолу болбоочулук мыйзам ченемдүүлүк катары каралат: *bahtsızın bağına yağmur, ya taş yağar ya dolu*, б.а.: бактысыздын башына жамгыр жаайт жана таш кулап, мөндүр түшөт, же: *onmadık (talihsiz) hacıyı deve üstünde (Arafat'ta) yılan sokar*, б.а. сөзмө-сөз: жолу болбогон кожону төө үстүнөн (Арафатта – Меккенин жанындагы зыярат кылуучу ыйык тоо) жылан чагат.

Ошентип, орус жана түрк тилдериндеги макалдарда жана лакаптарда тагдыр түшүнүгү бири-бирин жокко чыгаруучу карама-каршылыктардын жыйындысы катары

интерпретацияланат. Мындай оппозициялык белгилер ошондой эле ФБны анализдөөдө табылды, бирок алардан айырмаланып накыл сөздөрдө анын бардык көрүнүшүндө тагдырдын тагыраак мүнөздөмөсү берилет. Орус жана түрк тилдеринин тагдыр маанисин камтыган айтымдарынын мазмундарында төмөнкүдөй далилдөөлөр табылды: тагдыр туруктуу жана өзгөрүлмөлүү; тагдыр адамдын эркине байланыштуу эмес, бирок кээде байланыштуу; ал бактылуу жана бактысыз болушу мүмкүн; ага баш ийиш керек, бирок ага толук баш ийүүгө болбойт ж.б. Мындай жобого В.Г.Гактын «быть может, высшая мудрость людей заключается именно в том, что о предмете высказываются нередко противоположные, взаимоисключающие суждения, которые применяются в качестве рекомендаций в зависимости от конкретных жизненных ситуаций» (Гак 1994: 198) деген сөздөрүнөн түшүндүрүүнү табууга болот. Накыл сөздөр элдик идеологияны чагылдыруучу болуп саналат жана өзүндө эки мазмунду камтыйт, аларда белгилүү бир улуттагы адамдардын көз карашы, аң-сезими, ой жүгүртүү жөндөмү жана жүрүм-туруму “конструкцияланат”. Орус жана түрк тилдериндеги тагыр маанисиндеги макалдардын жыйындысы «Тагдыр» жана «Kader» концептеринин адамдын тилдик аң-сезими үчүн маанилүү – “Кудай”/”Аллах”, “Ишеним”, “Адам”, “Эрк”, “Өмүр”, “Бакыт” концептери менен концептуалдык байланышын чагылдырат. Тагдыр маанисиндеги макалдардын “үстүнкү” мазмуну абстракттуу-философиялык мүнөздө болот жана орус, түрк элдерине тиешеси бар спецификалык этникалык өзгөчөлүктү чагылдырат. Макалдардын түпкү мааниси универсалдуу жана интернационалдуу, анткени макалдардагы камтылган акылмандык жалпы адамзаттын мурасы болуп саналат. Келип чыгышы боюнча эки башка тилдердин макалдарын анализдөө көрсөткөндөй, алардын көпчүлүгү мааниси боюнча окшош жана семантикалык жактан салыштырууда бири-биринешайкеш болуп турат. Дал ушундай анализ – окшош белгилерин табуу жана айырмачылыктарын издөө – анализденип жаткан жалпы адамзаттык негизин көрүүгө жана алардын улуттук спецификасын конкреттүү жана ачык чагылдырууга мүмкүнчүлүк бериши мүмкүн.

«Тагдыр» жана «Kader» концептерин репрезентациялоонун өзгөчөлүктөрүн табууда кийинки этап болуп **концептердин тексттерде кызмат аткаруусун жана интерпретациясын** анализдөө саналат (4.2.3.). Белгилүү болгондой, адабий-көркөм дискурс ойчулдардын, жазуучулардын, акындардын ж.б. жекече концептосферасын чагылдырат. Аларды анализдөө тилдик бирдиктин артында турган жана форманы жана мазмунду шарттаган билимди табууга мүмкүнчүлүк берет. Текст маданий салттар менен шартталган маанилердин кошумча оттенкасын алышы мүмкүн болгон ар бир мазмундуу тилдик бирдик маанилердин жыйынтысы катары көрүнөт. Концепттин структурасында ядронун айланасында – тагдырдын образында – маалыматтык жана интерпретациялык катмарлар табылат. «Тагдыр» жана «Kader» концептерин моделдөө, тилдин маалыматы боюнча ар түрдүү касиеттерин интерпретациялоо эки тилде тең метафоризациялоонун негизинде ушундай мүнөздө болот. Метафора деп Н.Д.Арутюнованы улай, кеңири мааниде ойду кыйыр берүүнүн баардык ыкмасын атай алабыз (Арутюнова 1987: 53). Адамдын кабыл алуусунда болуучу образдык элемент вербалдуу эмес жана ал образдын материалдашуусу болуп метафора саналат. Көйүлгөн милдеттерге ылайык, ар түрдүү чыгармалардан эки тилде жалпы тандап алуу методу менен 1200гө жакын үзүндү жазылып алынды. Алардын ичинен өзүнүн мазмунунда тагдырдын маанисин субъективдүү жана башкача мааниге ээ болуусун чагылдырган бирдиктер тандалып алынды.

Орус тилиде “Тагдыр” концептинин мазмунунда кездешүүчү бардык когнитивдик белгилердин ичинен, сандык катышта тагдырды «жандандырып-адамдаштыруу» мааниси артыкчылык кылат. 75 контекстин ичинен 50 контексте тагдыр төмөнкүдөй адамдардын образында берилет: “Ортомчу”, “Чабарман”, “Чебер”, “Жеңип алуучу”, “Судья”, “Кыйноочу”, “Жез кемпир”, “Соодагер”, “Жетелеп жүрүүчү киши”, “Мерген”, “Жолоочу

жолдош”, “Катчы”, “Режиссер” ж.б. Сейрек учурларда тагдыр дененин бөлүгү маанисинде интерпретацияланат, “Кол” маанисинде жалгыз мисал табылды. Тагдырдын образы ошондой эле абстрактуу зат атооч менен берилген (14): “Убакыт”, “Таалай”, “Байланыш”, “Кызмат”, “Күч”, “Өмүр”, “Мүмкүнчүлүк”, “Өлүм”, “Өндүрүш”, “Кокустан болгон кырсык” ж.б. Ушундай эле контексттерде адам тарабынан таанууга мүмкүн болбогон, тагдырдын карматпастыгы, абстракттуу маңызы баса белгиленет. Тагдырдын образы ошондой эле конкреттүү же заттык мааниде зат атооч менен экспликацияланышы мүмкүн (14): “Тарткыч”, “Баракча”, “Кездеме”, “Жүк”, “Жол”, “Кубок”, “Гүлдөгөн дарак”, “Жалын”, “Мыйзам”, “Тапшырма”, “Оюн” ж.б. ошондой эле жаныбарларды жана канаттууларды билдирген зат атоочтор менен: “Ит”, “Чымчык”. Жаратылыштын кубулуштарын тагдыр маанисине окшоштурган бирдиктер аз: “Шамал”, “Жамгыр”.

Ошондой эле контексттерден тагдыр Кудай тарабынан алдын ала болжолгон өмүр жолдун кырдаалы катары берилгенин жолуктурууга болот, бирок ошентсе да тагдырды түзүүдө кожоюндун функциясындагы адамдын катышы жокко чыгарылбайт: “Адам – оюнчу”, “Адам – кожоюн, чексиз укуктуу”. Ошондуктан, мындай контексттерде адамдын эрки, өзүнүн турмуштук жолун тандоодо анын эркиндиги баса белгиленет.

Көрсөтүлгөндөй, түрк жазуучуларынын жана акындарынын чыгармалары өзүндө тагдырды теологиялык-философиялык чечмелөөнү жана түшүндүрүүнү камтыйт. Көпчүлүк түрк контексттеринде когнитивдик белги – “кайгы” табылат, ал адамдын өмүрүндөгү терс окуялар менен байланышкан. Көптөгөн авторлор тагдырга каршы жүрүүгө жөндөмсүздүгүн, анын “мандайга жазылган жазуу” катары алдын ала болжолгондугун көрсөтөт. Бирок бардык эле жазуучулар көрсөтүлгөн пикирди бөлүшпөйт. Мисалы, Мехмет Акиф Эрсой (1873-1936), акын, Түркиянын улуттук гимнинин автору, мамлекеттик ишмер) Куранды эң белгилүү чечмелөөчү катары белгилүү. Анын идеялары бүгүнкү күнгө чейин актуалдуу бойдон калууда жана азыркы прогрессивдүү исламдын негизин түзөт. М.А.Эрсой адамдын эркине чоң маани берген. Ал адамдын өзүнүн эркин пайдаланууга, эң жакшыны таанууга жана өзүн көрсөтүүгө жөндөмдүүлүгүн баса көрсөтөт. Тилекке каршы көпчүлүк учурда адам өзүнүн баалуулугун билбейт. Адамдын өзүн-өзү туура баалоосу, өзүнүн акыл-эсин колдоно билүү жана өзүнө жоопкерчиликти алуу жөндөмдүүлүгүндө болуп саналат. Кудайдын күчүн гана тааныган адамдар, тагдырдын эркине толук баш ийген фаталистер болуп эсептелет. Эрсой мындай көз карашты кабыл алган эмес жана биринчи планга адамды койгон, ал “Бул тагдыр тарабынан даярдалгандан кийин, мен бир нерсени өзгөртүүгө алсызмын” (İmamoğlu Abdulvahit 2008) дегенди бекемдеген фатализмдин принциптерин толук жокко чыгарат. Ал тагдырдагы ийгиликсиздикке жана бактысыздыкка актанууну издөө туура эмес деп эсептейт. Каалоону ишке ашыруу үчүн болгону аракет кылыш керек – ошону менен керектүү натыйжага жетүүгө мүмкүн болот, анткени Аллах бардыгына акыйкат.

Ойдон чыгарылган туура эмес жок нерсеге ишенүү, жолу болбоочулукту тагдырга кошуу жана “Кудайга үмүт кылуу” түшүнүгүн жаңылуу менен чечмелөө - булардын баары динди шылдыңдын предмети кылат. Эрсой мындай туура эмес чечмелөөгө курч мамиле кылат. Анын пикири боюнча, бир гана Аллага үмүт арткан фаталистер, Кудай алардын бардык проблемаларын алар үчүн чечкенге чейин күтүп турушат. Демек, тагдырды исламдын позициясынан аныкталган сыяктуу, эч кайрылгыс жана өзгөрүлбөс нерседейсубъективдүү кабыл алуу, Куранда камтылган тагдырдын чыныгы чечмелөөсүнө такыр эле туура келбейт. Түрк тилинде тагдырдын образы дээрлик жандандырылып, «адамдаштырылган» эмес жана 73 контекстин ичинен болгону 8 учурда тагдыр адам маанисинде колдонулат: “Колдоочу”, “Көз боёчу”, “Уулантуучу”, “Ууру” ж.б. Түрк тилдик аң-сезиминде тагдырдын образы көбүрөөк абстракташтырылган (40): “Жашырын сыр”, “Бакыт”, “Ишеним”, “Кыйратуучу күч”, “Жазалоо”, “Баалуулук”, “Тамаша”,

“Энергия” ж.б. Айрым учурларда тагдыр конкреттүү-заттык маанидеги зат атоочтор менен берилген (22): “Күзгү”, “Тамак”, “Дөңгөлөк”, “Жүк”, “Ачкыч”, “Тикенек”, “Жазуу”, “От”, “Бет”, “Кыйкырык” ж.б. Ошондой эле орус тилиндегидей түрк тилинде интерпретациялоо үчүн дененин бөлүктөрүнүн мааниси абдан сейрек колдонулат (“Бут”). Түрк тилинде тагдыр ошондой эле жаратылыштын кубулуштары менен сейрек элестелет: “Шамал”, “Асман”.

Ошентип, орус жана түрк тилдеринде тагдыр жөнүндө кайрылгыс, каардуу жогорку күч сыяктуу ар кандай элестетүүлөр актуалдашкан, алар көбүрөөк же азыраак «адамдашкан» жана адамдын өмүрүн башкара алат. Бирок ошол эле учурда тагдырды өзгөртүү мүмкүнчүлүгүнө ишеним байкалат. Накыл сөздөрдө жана ФБда сыяктуу, тагдыр түшүнүгү көркөм чыгармаларда бири-бирин карама-каршылыкта өз ара жокко чыгаруучу жыйынды катарында интерпретацияланат, бирок тексттердетагдырдын мүнөздөмөсү көбүрөөк метафоралашкан.

“Судьба” - «тагдыр» жана “kader” лексемаларынын контексттердегикызматын анализдөө учурунда алардын айрым **лексикалык-грамматикалык өзгөчөлүктөрү** табылды. Тагдыр түшүнүгүн актуалдаштыруунун лексикалык-грамматикалык параметрлерин изилдөө тил илиминин маанилүү проблемаларына кирет жана өзүнчө изилдөөнү талап кылат. Биз бул иште *тагдыр* жана *kader* лексемаларынын кызматтарына жалпы мүнөздөмө берүү менен чектелебиз. Мазмуну боюнча орус жана түрк тилинин бардык анализденген контекстери адамдын активдүү жана пассивдүү позициясына ылайык келген, эки негизги когнитивдик белгини актуалдаштырат: 1) “Тагдыр – жогорку күч” жана 2) “Тагдыр” – өмүр жолу”. 1) “Тагдыр – жогорку күч” – белгисин актуалдаштыруу учурунда, адам тагдыр тарабынан кандайдыр бир оң же терс аракетти өзүнүн башынан өткөрөт жана тагдыр аракеттин субъектиси катары чыгат. Адам пассивдүү позицияны ээлейт. Орус жана түрк тилдеринде тагдыр адамга: *позволила, внесла свои коррективы, обошлась сурово, преподнесла подарок, дала шанс, подшутила, и т.д.; (мүмкүнчүлүк берди, өзүнүн коррективасын киргизди, катаал болду, белек тартуулады, шанс берди, тамашалады ж.б.);* *izin vermiş, değiştirmiş, şans vermiş, acıtmış, göndermiş, diz çöktürmüş, atlatmış, çaldı, v.b.*

Бизге белгилүү болгондой, тагдырды баяндап жазууда өткөн чак формасын колдонуу, адам эмне болуп кетерлиги жөнүндө күн мурунтан эч качан биле албастыгы менен байланышкан жана тагдыр жөнүндө ал тагдырдын аракеттеринин объектиси катары жана болуп өткөн окуялардын жана аракеттердин натыйжасынан улам гана баа бере алат. Тагдырдын аракети “аракеттин узактыгы”, “белгисиздик”, “өзгөрүлбөстүк” сыяктуу белгилерди актуалдаштыруу менен өмүр бою токтолбос катары берилиши мүмкүн. Мындай учурларда учур чактын формасы колдонулат: *охраняет, сторожит, заставляет, лепит, царит, обманывает, преследует, и т.д.; (коргойт, кайтарат, кыстайт, чаптайт, өкүм сүрүү, алдайт, куугунтуктайт ж.б.);* *ayakları altında eziyor, dümbelek çalmadadır, dövüyor, cezasını veriyor, ayrı düşürüyor, v.b.* Тагдыр качан контекстте өзүнүн эңсөөсү, каалоосу жана капризи бар жандуу нерсе катары берилгенде, тагдырдын аракети этиштин келер чагы менен берилет: *расставит по своим местам, приблизит, распорядится, осуществит, подарит, облизет, укусит, рассердится, и т.д.; (өз-өз ордуна коюу, жакындатуу, тескөө, ишке ашыруу, белекке берүү, жалоо, чагуу, таарынуу ж.б.);* *mihnetler çektirecek, kısmet çıkartacak, v.b.*

2) “Тагдыр” – өмүр жолу”- белгисин актуалдаштыруу учурунда, тагдыр аракеттин объектиси ролунда чыгат жана адамдын тагдыр менен өз ара аракеттешүүсүндө активдүү позициясы жана эрки, б.а. анын алкышы же жек көрүүсү чагылдырылат, кээде анын каршы туруусу жана чакырыгы экспликацияланат: *благодарить, принимать, не любить, гневить, проклинать, доверять, рисковать, бороться, спорить, отменять, пересилить, поправить,*

и т.д.; (алкыш айтуу, кабыл алуу, жакшы көрбөө, жек көрүү, каргоо, ишенүү, тобокел кылуу, күрөшүү, талашуу, жокко чыгаруу, жеңүү, оңдоо ж.б.); *sahip olmak, teşekkür etmek, kabul etmek, sevmemek, betdua etmek, yolunu aramak, savaşmak, yaratmak, düzeltmek, v.b.*

Орус тилинде адамдын эрки, анын аракети ачыгыраак чагылдырылат, ал эми түрк тилинде көпчүлүк учурда – “эгерде буга Жараткандын уруксаты, эрки болсо - мен жасайм,” деген маани бар.

Ошентип, жогоруда көрсөтүлгөн контексттердин анализинин негизинде, орус жана түрк тилдеринде семантикалык жана грамматикалык факторлор айкалышарын жана белгилүү бир когнитивдик белгилерди актуалдаштыраарын белгилөөгө болот. Бирок, ошентсе да тексттерде концептуалдык моделдер ачык жана таза түрүндө табылбайт, көпчүлүк учурда алардын ичинен көпчүлүгү аралашкан. Жыйындысында алар жалпы когнитивдик структураны актуалдаштыра алат, анын курамына ар түрдүү конструкциялар кире алат. Бул лексемалардын айкалышуу касиети эки маданияттын башка негизги концепттери менен “Тагдыр” жана “Kader” концепттеринин байланышын табууга мүмкүнчүлүк берет.

Эки тилдин тең контексттеринен орус жана түрк маданиятына мүнөздүү, тагдырды жалпы карама-каршы түшүнүү табылды: адам тагдырдын алдында такыр эле пассивдүү болбошу керек, бирок аны өзгөртүүгө эмне болбосун аракеттенбеши керек. Тагдырды түшүнүүдөгү айырмачылык биринчи кезекте аны кабыл алууга тиешелүү. Орус тилдик аң-сезиминде тагдырдын образында эне-жаратылыштын орус мифологиялык образы менен европалык маданияттын аял кудайлар менен аралашуусун көрүүгө болот. Тагдырдын жандандырылган славян образдарын (Родъ, Суджаница ж.б.) жалпы индоевропалык салттын негизги белгилерин элестеткен, славян мифологиясынын архаизми катары эсептөөгө болот (БЭСМ: 514). Эгерде орус маданиятында тагдыр мааниси негизинен аялдын же кемпирдин (европалык тагдырды чечүүчүлөр менен окшоштугу боюнча) терс же оң образында колдонулса, түрк элинин кабыл алуусунда тагдыр азыраак жандандырылат, сейрек учурларда эркектик башталышты – адилеттүү ак сакал абышка-катчыны же абышка-дервишти байкоого болот. Көпчүлүк учурларда түрк контексттеринде абстрактуу жандуунун же жазалоочу же күчтү колдоочу ж.б. ролунда чыгуучу, жөн гана терс же оң энергиядагы рухтун (сырткы күчтүн) мааниси актуалдашат.

Ошентип, “судьба” жана “kader” лексемаларынын жана алардын синонимдеринин контекстерде кызмат кылуу өзгөчөлүгүн карап чыгып, тагдырга мамилеси боюнча адамдын эки позициясын бөлүүгө болот: активдүү жана пассивдүү. Пассивдүү позиция табияттан тышкаркы күчтүн болушун таануу менен байланышкан, анын алдында адам өзүнүн алсыздыгын, өзүнүн турмушунда бир нерсени өзгөртүүгө мүмкүн эместигин түшүнөт. Тагдырды мындай кабыл алуу учурунда адамга өзүнүн жазмышына баш ийүү жана күтүүчү пассивдүү позицияны ээлөө менен жогору жактан эмне буйрулса каршылыксыз кабыл алуу гана калат.

Өзүнүн тагдырына карата адамдын активдүү позициясы окуялардын жүрүшүн өзгөртүүгө анын аракети менен көрүнөт. Ал өзүнүн эриндигин жана эркин таанууга жана колдонууга, тагдырдын ар түрдүү соккусуна жана бурулушуна туруктуулукту иштеп чыгууга аракеттенет жана кандайдыр бир аракети колдонуу менен кырдаалдын андан ары өнүгүүсүн алдын ала айтууга умтулат.

4.2.4. бөлүмүндө ассоциативдик эксперименттин маалыматы боюнча «Судьба» - «Тагдыр» жана «Kader» концепттеринин улуттук-маданий өзгөрүүсү анализденди. Концепттерди анализдөө үчүн эксперимент методикасын колдонуу алардын номинативдик аймагын конкреттүү түзүүгө жана когнитивдик белгилерин табууга, ошону менен концепттин мазмунун жалпысынан конкреттүү анализдөөгө мүмкүнчүлүк берет (Попова, Стернин 2007:186). Ассоциативдик эксперименттин (АЭ) жыйынтыгы боюнча тилдик аң-

сезим анализденди жана «Тагдыр» жана «Kader» сөздөрүнүн психолингвистикалык мааниси аныкталды (стимул (демилге берүүчү) – сөзүнө биринчи реакция боюнча). Андан ары субъективдүү дефиницияларды конкреттештирүү, көрсөтүлгөн концептти түшүнүү жана кабыл алуу үчүн, анкета методу менен жүргүзүлүүчү рецептивдик эксперимент жүргүзүлдү. Анкеталарга ошондой эле жооп-стимулдардын ар тараптуу мүнөздөмөлөрү үчүн мүмкүнчүлүк алууга респонденттердин курагы, билими жөнүндө пункттар киргизилди.

Ассоциативдик жана рецептивдик эксперименттерге 720 адам катышты, 720 жооп алынды (360 адам орус жана 360 адам түрк улутундагылар). (Толук маалымат Тиркемеде камтылган). Белгилүү болгондой, орус жана түрк элдеринин өкүлдөрү үчүн тагдыр, биринчи кезекте өмүрдүн өзү катары элестетилет (52 орус, 44 түрк. Схеманы кара). АЭ жыйынтыгы боюнча “Тагдыр” концептинин орус жана түрк маданиятынын башка маанилүү концепттери менен байланышы табылды: “Кудай”, “Адам”, “Эрк”, “Өмүр”, “Өлүм”, “Жакшылык”, “Жамандык”, “Убакыт”, “Кокустук”, “Бакыт”, “Бактысыздык”. Бул өзгөчөлүктөр ошондой эле эки тил үчүн жалпы болуп саналат.

Түрк тилинен айырмаланып, орус тилинде жооптор ар түрдүү жана адамдын турмушунун ар түрдүү чөйрөсүнө жана ишмердигине тиешелүү болду, ошондуктан изилденип жаткан концепт орус маданияты үчүн абдан маанилүү катары көрүнөрлүгү жөнүндө тыянак чыгарууга болот. Түрк маданияты менен салыштыруу боюнча, орус маданиятында тагдыр түшүнүгү когнитивдик моделдерде чагылуу менен абстрактуу, конкреттүү, керек болсо предметтик маани менен (акча, жумуш, сабак, мыйзам ж.б.) ар түрдүү интерпретацияланган. Бул жагынан алганда тагдырдын орус тилинде көбүрөөк «жандандырылганы» жана анын адамдын турмушундагы ролу бир аз жөнөкөйлөштүрүлүп, төмөндөтүлгөнү көрүнөт. Ал эми түрк тилинде “Kader” концептинин мазмунунда диний көз караштын таасирин чагылдырган когнитивдик белгилерди байкоого болот, бул түрк тилдик аң-сезиминдеги тагдырды жандандыруунун абдан аз үлүшүн түшүндүрүшү мүмкүн.

Ошондой эле, жооптордун мазмунуна респонденттердин жаш өзгөчөлүктөрүнүн жана билим деңгээлинин таасирин белгилей кетүүгө болот. 18-40 жаштагы респонденттер кудайдын райымдуулугуна караганда өздөрүнүн күчүнө ишенишет, алардын ичинен көпчүлүгү тагдырдын бар экенине таптакыр ишенишпейт жана аны адамдардын ойлоп тапканы деп эсептешет. Алардын жоопторунун негизги когнитивдик белгиси - “Адам – оюнчу”. 30-40 жаштагы адамдардын көпчүлүгү жогорку жана орто адистик билимге ээ жана алардын өздөрүнүн турмуштук позициясы бар. Респонденттердин бул бөлүгүндө Жаратканга ишеним бардык башка позициялардан басымдуулук кылбайт. Кудай алар үчүн – алардын эмгеги жана ниети боюнча мүмкүнчүлүк берген жана бардык жасалган жосундары үчүн жоопко чакырган жогорку күч. Негизги когнитивдик белгилер катары төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот: “Адам – өз тагдырынын ээси”, “Адам – режиссер». Улуу муундагы адамдардан биз кандайдыр “Кудайга кайрылууну” байкадык, адам өзүнүн ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгын чыгарган учурда, өзүнүн өмүрүнүн натыйжалары жөнүндө ойлонот. Жооптордон адамдардын баалуулук параметрлерин байкоого болот. Жашы улуулар “болгон нерсеге канааттанышат”, өзүнүн өмүрүн “Кудай, Аллах же Иисус менен” элестетишет.

АЭ жыйынтыктарын анализдөөнүн натыйжасында, биз орус жана түрк тилдерин алып жүрүүчүлөрдүн аң-сезиминде «Тагдыр» жана «Kader» концепттеринин төмөнкүдөй жалпы белгилерин бөлүп көрсөтө алабыз: 1) тагдыр Жараткандын колундагы курал катары айтылат; 2) тагдыр стихиялуу, башкарууга болбой турган, кээде жандандырылган күч катары кабыл алынат; 3) тагдыр төрөлүү чекитинен өлүм чекитине чейин өнүгүүчү, адамдын өмүр жолу, өтө керек үлүш катары; 4) тагдыр сыяктуу түшүнүк жок, аны адамдар өздөрү ойлоп тапкан.

Ошондуктан, сөз-стимулдарга орус жана түрк тилдерин алып жүрүүчүлөрдүн реакциясын анализдөө, ар түрдүү тилдик бирдиктер (ФБ, макалдар) аркылуу мурда экспликацияланган, тагдыр жөнүндө түшүнүүнүн ар түрдүү аспектилерин табууга мүмкүнчүлүк берди. Респонденттердин жоопторунан табылган, “Судьба” жана “Kader” концепттеринин когнитивдик белгилери, орус жана түрк тилдерин алып жүрүүчүлөрдүн аң-сезиминде тагдырдын туруктуу белгилеринин болушун көрсөттү, алар төмөнкү оппозициялык мамилелерде берилет: тагдырдын болушу жана болбоосу; эрк жана эрксиздик; тагдырдын туруктуулугу жана өзгөрүлмөлүүлүгү; бактылуу жана бактысыз тагдыр; акыйкат жана акыйкатсыз тагдыр; кокустук жана мыйзам ченемдүүлүк (сөзсүз боло тургандык); адамдын тагдырга карата мамилеси: аны оңдоого боло тургандык жана оңдоого болбой тургандык; тагдырды өзгөртүүнүн ыкмалары: активдүү жана пассивдүү.

КОРУТУНДУ

Лингвистиканын өнүгүүсүнүн ушул этабында тил пикир алышуунун гана каражаты катары эмес, баарынан мурда этностун маданиятынын ажырагыс компоненти катары изилденүүдө. Бул диссертациялык изилдөө антропоцентрикалык парадигмалардын алкагында когнитивдик лингвистиканын нугунда жүргүзүлдү жана салыштырма аспектиде «Тагдыр» жана «Kader» концептерин анализдөөгө арналды. Белгилүү болгондой, концепт тилде артыкча толук актуалдашат. Ошентип когнитивдик лингвистиканын милдеттеринин ичине тилдин жана маданияттын, тилдин жана элдик менталитеттин өз ара катышын изилдөө жана анализдөө кирет. Белгилүү окумуштуу С.Г.Тер-Минасова белгилегендей, «тилбул - адамдардын агымын этноско калыптандыруучу, бир кептик коллективдин маданиятын, салтын, коомдук өз аң-сезимин сактоо жана өткөрүп берүү аркылуу улутту калыптандыруучу күчтүү коомдук курал» (Тер-Минасова 2000:15). Дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө менталитет негизги маданий концепттерде - белгилүү бир эл үчүн актуалдуу жана социалдык маанилүүлүгүн мүнөздөгөн жана баалуулугун жоготпогон маанилүү түшүнүктөрдө ишке ашырылат.

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыгы «Тагдыр» жана «Kader» концепттери орус жана түрк маданияты үчүн негизги жана маданий маанилүү болуп саналарлыгы жөнүндө тыянак чыгарууга мүмкүнчүлүк берет. Эки маданияттын көрсөтүлгөн концепттеринде улуттук-спецификалык жана интернационалдык-универсалдык белгилер органикалуу айкалышат, бул адам коомунун тарыхый-маданий өнүгүшү менен шартталган.

Орус жана түрк тилдеринин «Тагдыр» жана «Kader» концептериядродон, жакынкы жана алыскы перифериядан турган, динамикалуу аймак структурасына ээ болгон менталдык түзүлүштү көрсөтөт. Алардын туруктуу динамикасын сөздүк аныктамаларынын анализинин жыйынтыктары, контексттердеги кызматы жана ассоциативдик тажрыйбадагы реакциялардын анализи далилдеп турат. Бул концепттердин мазмунунан ар түрдүү семантикалык жылышуулардын себеби болгон жеке лингвистикалык факторлордун (жакынкы синонимдик лексемалардын таасир берүүсү) жана экстралингвистикалык факторлордун (адамдардын идеологиялык жана мифтик элестетүүлөрү) таасиринин изин таптык. Мындай өзгөрүү лексикалык бирдиктердин концептинин ядросунан периферияга жана тескерисинче орун алмашуу процесси менен байланышкан, көрсөтүлгөн концепттердин концептуалдык аймагында өзү менен структуралык өзгөрүүгө алып келди. Каралган тилдик материал тилде тигил же бул этностун маданий спецификалык көрүүсүнүн чагылуусу болорлугу жөнүндө ойду ырастап турат. Бирдей менталдык бирдик вербалдашуу учурунда ар түрдүү тилдеги спецификалык касиетти алат, анткени ар түрдүү тилди алып жүрүүчүлөр курчап турган барлыктын бардыгын, анын ичинде бир эле объектини эне тилдин призмасы аркылуу кабыл алат.

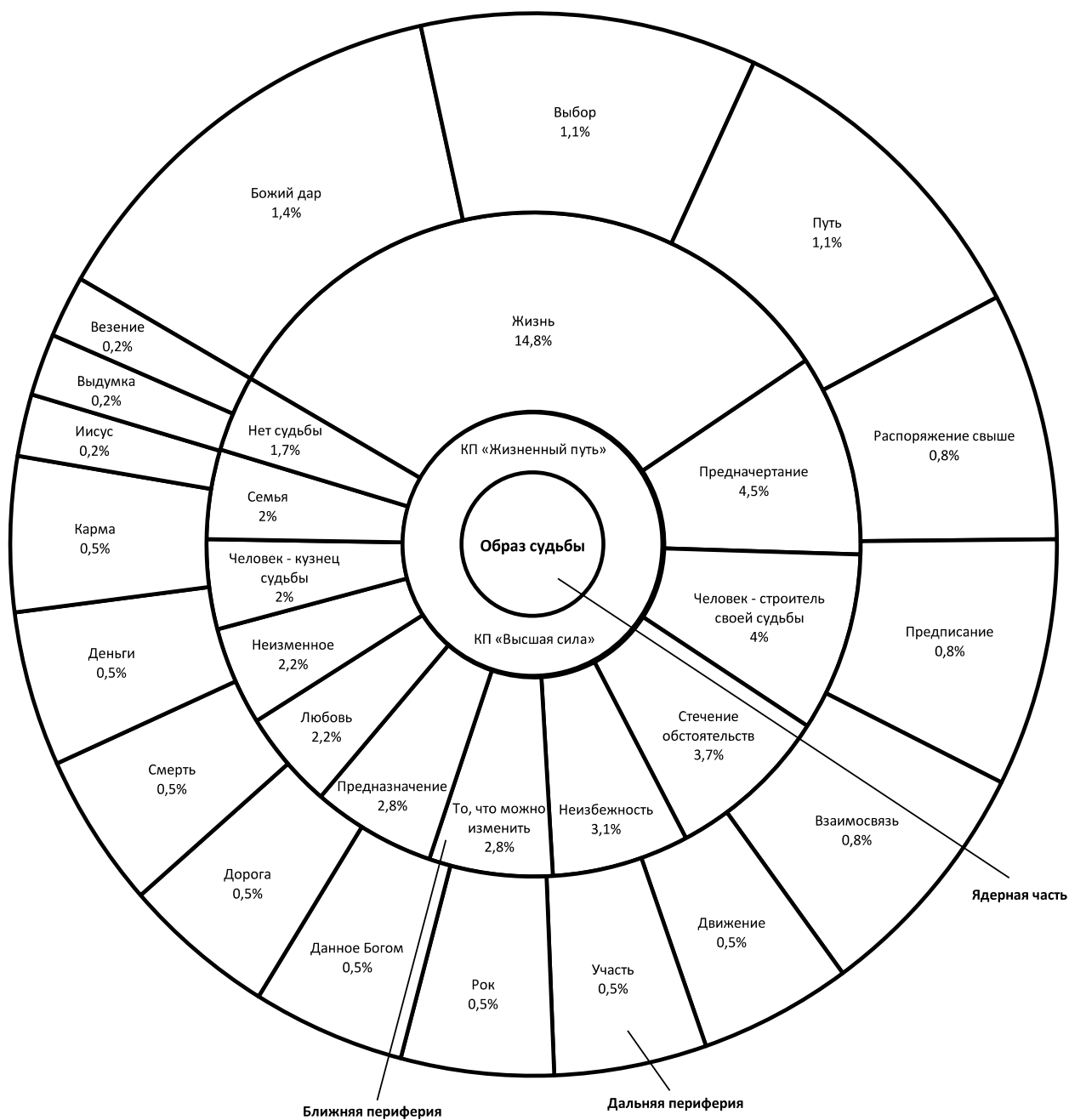
Салыштырма методду колдонуу көрсөтүлгөн концепттердин мазмунунан спецификалык жана универсалдык белгилерди табууга мүмкүнчүлүк берди. Айырмачылыкты жеке лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлор менен түшүндүрүүгө болот: 1) орус жана түрк тили ар түрдүү тилдик топко таандык: орус тили флективдүү, ал эми түрк тили агглютинативдик тилге кирет; 2) тарыхый, диний жана социомаданий шарт жана себептер да концепттердин мазмунунда ар кандай катмарлардын пайда болуусун шарттаган. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө табылган окшош белгилер, ой жүгүртүүнүн мыйзамы менен түшүндүрүлөт. “Тагдыр” жана “kader” лексемалары контексттерде объективдүү-субъективдүү функцияларды аткара алышат. Изилденип жаткан «Тагдыр» жана «Kader» концептеринин концептуалдык, маданий мааниге ээ чөйрөсү “Кудай”/”Аллах”, “Ишеним”, “Адам”, “Эрк”, “Өмүр”, “Бакыт” сыяктуу башка концептер менен кесилишүү аркылуу түзүлөт. Талаа принциби боюнча түзүлгөн «Тагдыр» жана «Kader» концептеринин ядролук чөлкөмү эки прототиптик параметрлер менен берилген: “Тагдыр жогорку күч катары” жана “Тагдыр өмүр жолу катары”, булар оппозициялык белгилер менен конкреттештирилет. Бул маанилер ошондой эле тагдырдын убактылуу парадигмасын жана анын окуяга жык толуусун конкреттештирүү менен жогоруда көрсөтүлгөн концептерге тиешеси бар.

Биз элестеткендей, жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизи, ошондой эле улуттук-маданий концепттерди баяндап жазуу үчүн сунушталган түшүнүк аппараты Түркия жана Кыргыз Республикасында когнитивдик лингвистиканын теориялык базасын мындан ары иштеп чыгуу, ошондой эле ар түрдүү тилдердин материалында башка концептерди комплекстүү салыштырма изилдөөлөр менен байланышкан перспективага ээ болушу мүмкүн.

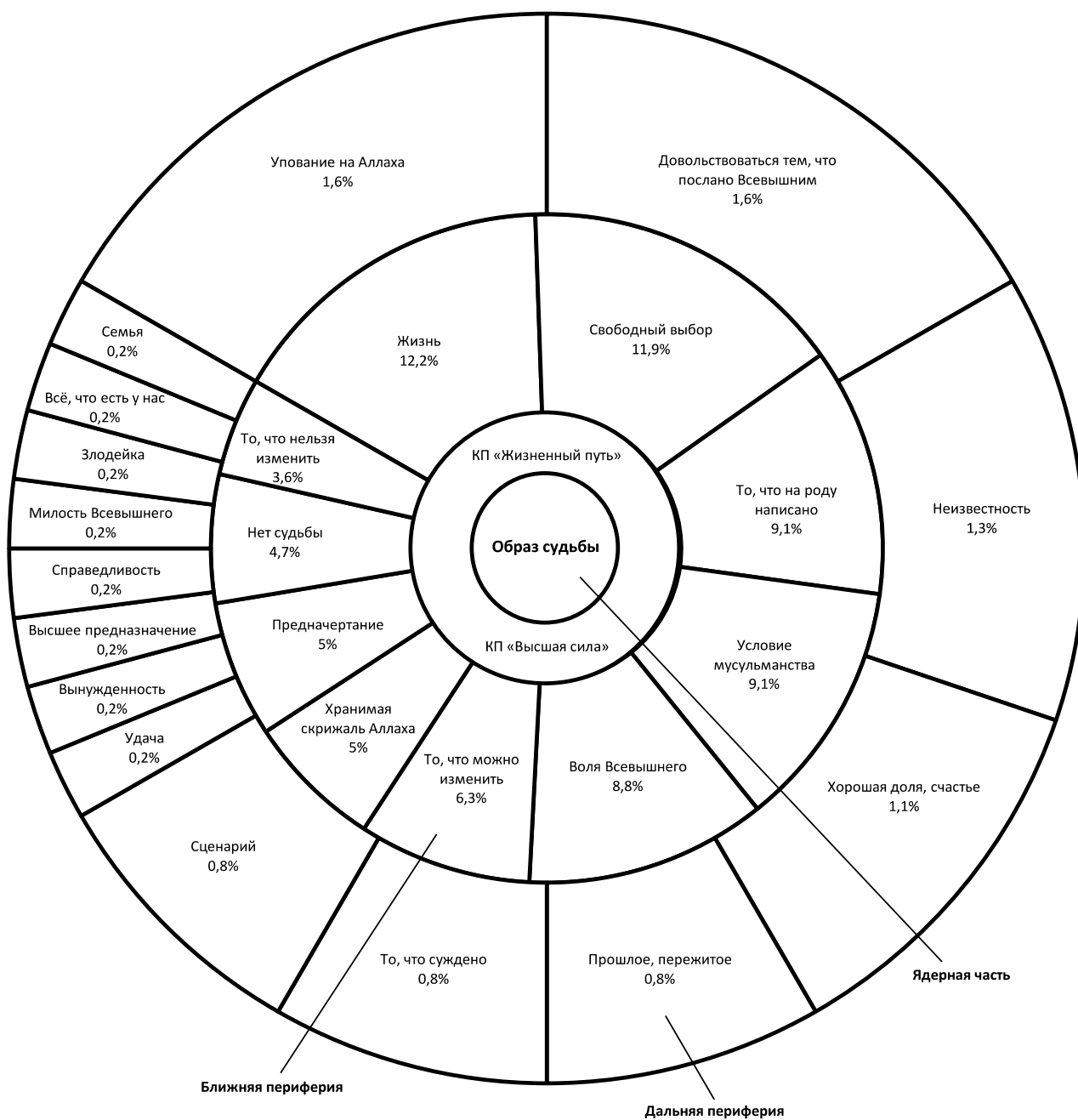
Диссертациянын негизги жоболору төмөнкү илимий макалаларда чагылдырылды:

1. **Йылдырым, К.** «Судьба» в культуре и в пословицах русского народа [Текст]/ К. Йылдырым // Известия вузов.- Бишкек, 2010. - № 9. - С. 148-151.
2. **Йылдырым, К.** Некоторые особенности экспликации значений слова «Судьба» в русском языке [Текст]/ К. Йылдырым // Социальные и гуманитарные науки. - Бишкек, 2011. - № 1-2. - С. 163-166.
3. **Йылдырым, К.** Словарные толкования слова «судьба» как элемент концепта [Текст]/ К. Йылдырым //Наука и новые технологии. - Бишкек, 2011. - № 9. -С. 263-265.
4. **Йылдырым, К.** Түркия түркчөсүндөгү адабий чыгармаларда «Тагдыр» концептинин чагылдырылышы[Текст]/К. Йылдырым //11- Эл аралык илимий конференция: «Цивилизациялардын кесилишиндеги тил, маданият, коомдук, аспектилері ». - Бишкек, 2014. - № 11. - С. 35-38.
5. **Йылдырым, К.** Концепт «судьба» в произведениях МехметаАкифаЭрсоя [Текст] / К. Йылдырым //Научный мир казахстана. - Алматы, 2014. - № 1-2(53-54). - С. 47-49.
6. **Йылдырым, К.**Семантический анализ слова «судьба» в турецких пословицах [Текст] / К. Йылдырым// Символ науки.- Уфа, 2016. - № 2- часть 3. - С. 73-76.
7. **Йылдырым, К.** Экспликация значений слова «судьба» во фразеологизмах турецкого языка [Текст]/ К. Йылдырым //Символ науки.- Уфа, 2016. - Ч. 3. - С. 76-81.

Ассоциативдик эксперименттин жыйынтыктары боюнча «Судьба» концептинин түзүлүшү

**Ассоциативдик эксперименттин жыйынтыктары боюнча «Kader»
концептинин түзүлүшү**

**Кенан Йылдырымдын «Судьба (Тагдыр)» жана «Kader» концепттерин
репрезентациялоонун вербалдык каражаттары (орус жана түрк тилдеринин
материалында)» аттуу темада 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана
салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын
РЕЗЮМЕСИ**

Негизги сөздөр: семантикалык-когнитивдик өңүт, лингвомаданий өңүт, тилдик дүйнө сүрөтү, концепт, прототип, когнитивдик белги.

Изилдөөнүн максаты- «Судьба (Тагдыр)» жана «Kader» концепттеринин вербалдык репрезентациясын сыпаттоо жана алардын когнитивдик-маңыздык негизин көрсөтүү.

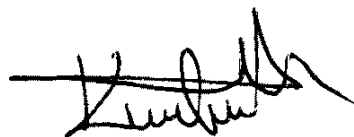
Изилдөөнүн предмети –орус тилиндеги «Судьба (Тагдыр)» жана түрк тилиндеги «Kader» концепттери, алардын мазмун, түзүлүш жана аткарган кызматтарынын аспекти.

Изилдөөнүн объектиси - «Судьба (Тагдыр)» жана «Kader» концепттеринин орус жана түрк лингвомаданий мейкиндигиндеги тилдик репрезентациясы.

Изилдөө усулдары: этимологиялык жана сөз жасоо реконструкциясы усулдары, компоненттик жана салыштырма анализ, сөздүк дефиницияларынын анализи, ассоциациялык эксперимент усулу, трансформациялык жана контексттик анализ усулу, жалпы илимий усулдар: сыпаттоо, статистикалык, ошондой эле эксперимент жана моделдөө усулдары.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: 1) «Судьба (Тагдыр)» жана «Kader» концепттеринин вербалдашуу жолдору алгачкы жолу салыштырма жана лингвокогнитивдик аспектиде каралды; 2) түрк тил илиминде «Kader» концепти негизги концепттердин бири катары алгачкы ирет семантикалык-когнитивдик анализге алынды; 3) «Судьба (Тагдыр)» жана «Kader» концепттеринин вербалдашуусунун ар түрдүү деңгээлдик каражаттары алардын лингвомаданий спецификасы эске алынуу менен комплекстик түрдө анализденди; 4) эксперименттер аркылуу «Судьба (Тагдыр)» жана «Kader» концепттеринин ар башка тилдик системалардагы мазмунун түзүүчү когнитивдик белгилердин топтому белгиленди; 5) тагдыр түшүнүгүнүн ар башка системадагы тилдерде концепттешүүсүнүн негизги багыттары аныкталды.

Ишти колдонуу аймагы: 1) кош тилдүү, функционалдык-когнитивдик, синонимдик жана түшүндүрмө сөздүктөрдү түзүүдөгү лексикографиялык практикада; 2) Түркиядагы жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринде лингвистикалык сабактарды окутуу практикасында: а) «Азыркы орус тили» жана «Тексттин лингвистикалык анализи» теориялык курстарын окуу практикасында; б) когнитивдик тил илими жана лингвомаданият илими боюнча атайын курстарды окууда.

РЕЗЮМЕ

диссертации Кенана Йылдырыма на тему: «Вербальные средства репрезентации концептов «Судьба» и «Kader» (на материале русского и турецкого языков)» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности: 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: семантико-когнитивный подход, лингвокультурологический подход, языковая картина мира, концепт, прототип, когнитивный признак.

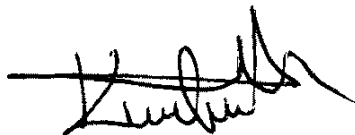
Цель работы - описание вербальной репрезентации концептов «Судьба» и «Kader» и представление их когнитивно-смысловой основы.

Предмет исследования - концепт «Судьба» русского и концепт «Kader» турецкого языков, в аспекте их содержания, структуры и функционирования. **Объект исследования** - языковая репрезентация концептов «Судьба» и «Kader» в русском и турецком лингвокультурном пространстве.

Методы исследования: методы этимологической и словообразовательной реконструкции, компонентный и сравнительный анализ, анализ словарных дефиниций, метод ассоциативного эксперимента, методы трансформационного и контекстуального анализа, общенаучные методы: описательный, статистический, а также эксперимент и моделирование.

Научная новизна исследования: 1) впервые в сопоставительном и лингвокогнитивном аспектах рассматриваются способы вербализации концептов «Судьба» и «Kader»; 2) в турецком языкознании в первый раз подвергается системному семантико-когнитивному анализу концепт «Kader» как один из ключевых концептов; 3) произведен комплексный анализ всех разноуровневых средств вербализации концептов «Судьба» и «Kader» с учетом их лингвокультурной специфики; 4) посредством экспериментов выявлены совокупности когнитивных признаков, составляющих содержание концептов «Судьба» и «Kader» в разносистемных языках; 5) определены основные направления концептуализации понятия судьбы в разносистемных языках.

Область применения работы: 1) в лексикографической практике при составлении двуязычных, функционально-когнитивных, синонимических и толковых словарей; 2) в практике преподавания лингвистических дисциплин на филологических факультетах высших учебных заведений Турции: а) при чтении теоретических курсов «Современный русский язык» и «Лингвистический анализ текста»; б) при чтении спецкурсов по когнитивной лингвистике и лингвокультурологии.

SUMMARY

Of a thesis work of Kenan YILDIRIM on a topic: “Verbal means for representation of “Fate” and “Kader” concepts (as exemplified in the Russian and Turkish languages)” in candidacy for a degree of a candidate of Philological Sciences in the specialty: 10.02.20 – comparative-historical, typological and contrastive linguistics

Key words: semantic-cognitive approach, linguistic and cultural approach, linguistic view of the world, concept, prototype, cognitive criterion.

Purpose of the thesis work – description of verbal representation of “Fate” and “Kader” concepts, and presentation of their cognitive-semantic basis.

Subject of the research – “Fate” concept in the Russian language and “Kader” concept in the Turkish language in terms of their contents, structure and functioning.

Object of the research – linguistic representation of the “Fate” and “Kader” concepts in the Russian and Turkish linguistic and cultural world.

Methods of the research: methods of the etymological and derivational reconstruction, component and comparative analysis, word definitions analysis, association experience method, transformational and contextual analysis methods, general scientific methods: descriptive, statistical, including experiment and modeling.

Novelty of the research: 1) The ways for verbalization of the “Fate” and “Kader” concepts are considered in the comparative and linguistic-cognitive aspects for the first time; 2) The “Kader” concept as one of the key concepts is subject to the systematic semantic and cognitive analysis in the Turkish linguistics for the first time; 3) it is conducted the complex analysis of all split-level means for verbalization of the “fate” and “Kader” concepts with account of their linguistic and cultural specific character; 4) cumulative cognitive features constituting the contents of “Fate” and “Kader” concepts are revealed in the different system languages through the experiments; 5) there are defined the main directions of conceptualization of the fate notion in the different system languages.

Field of the thesis work application: 1) in lexicographic practice upon lexicography of bilingual, functionally cognitive, synonymic and definition dictionaries; 2) in practice of linguistic disciplines teaching at the philological departments of higher educational institutions of Turkey; a) in theoretical course of lectures “Modern Russian language” and “Linguistic text analysis”; b) in the special course on cognitive linguistics and linguistic cultural science.

